

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

Қылмыстық құқық және криминология кафедрасы

«Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау негіздері» пәні

Мұхамәдиева Г.Ж.

Тұрғанов Ө.А.

**«Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы – қылмыстық құқық
бұзушылықтарды саралау үшін заңдық модель ретінде» тақырыбы
бойынша**

ДӘРІС

Қазақстан Республикасының ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды
Академиясы

Пікір жазғандар: Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясының «Қылмыстарды сотқа дейінгі тергеу» кафедрасының бастығы з.ғ.к., Қалиев А.Қ., ҚЭУ ҚТО экономикалық және құқықтық ғылыми зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері з.ғ.к., доцент Сейтхожин Б.Ө.

Г.Ж. Мұхамадиева, Ө.А. Тұрғанов

Дәріс. «Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау негіздері» атты пән бойынша / – Қарағанды: Қазақстан Республикасының ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2017. – 38 бет.

«Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау негіздері» пәні бойынша дайындалған «Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы – қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау үшін заңдық модель ретінде» атты тақырыбындағы дәріс жеткілікті білім деңгейінде даярланып, КОФ 4 курс курсанттары мен СОФ білім алушыларының тәжірибелік қызметте дұрыс, әрі сапалы жұмыс істеуі үшін, өз міндетінің шеңберінде қылмыстық заңдағы өзара ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір-бірінен айырмашылығын және заң нормаларын тәжірибеде дұрыс қолдануға септігін тигізер деген ойдамыз.

Себебі, қылмыстық заң нормаларын тәжірибеде, яғни сот-тергеу қызметінде қолдану тәртібі туралы сөз қозғалғанда және оны іске асырғанда қылмысты құқық бұзушылықтарды саралау туралы мәселе орын алады.

Кіріспе

Қылмыстық құқықта қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарының элементтері ретінде қылмыстың объектісі, объективтік жағы, субъективтік жағы және субъектісі аталады. Бұлардың әр қайсысының қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын зерттеуде, ол бойынша кінәлі адамның жауаптылығын белгілеуде өз рөлі бар.

Қылмыстың объектісі ретінде қылмыстық заң бойынша қорғауға алынған қоғамдық қатынастардың, заңды мүдделердің, құқықтардың және құндылықтардың жиынтығы алынады деп түсіну керек.

Кейбір әдебиеттерде қылмыстық құқық бұзушылық объектісі ретінде “қоғамдық қатынастар” деген ұғым алынып, ал қалған “заңды мүдделер, құқықтар мен құндылықтар” деген ұғымдар “қоғамдық қатынастар” деген ұғымға жатқызылады.

Қылмыстың объективтік жағы ретінде қылмыстың сыртқы бейнесін сипаттайтын белгілердің жиынтығы алынып, онда қылмысты факт немесе оқиға ретінде бағалауға болатын белгілер тобына сипаттама беріледі. Объективтік жақты қылмыстың жасалу оқиға сын білдіретін элемент ретінде түсінуді ұсыну, ол объективтік жақтың “қылмыстың сыртқы бейнесін сипаттайды” деген ұғымға байланысты. Яғни бұл құрам элементінде қылмыстың қоғамға қауіптілігін көзге көрсете алатын сыртқы белгілер болып табылатын қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік, елеулі зардап, себепті байланыс, қауіпті құрал, тәсіл, жағдай тәрізді белгілер түгелденеді немесе осы бағыттағы материалдарды саралау жүргізуші субъект іздестіреді.

Қылмыстың субъективтік жағы ретінде қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаған адамның психикалық сезімдерін білдіретін ішкі жақ белгілері алынады. Демек бұл құрам элементінде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның қауіпті іс-әрекетіне, зардапқа, қылмыстық құқық бұзушылық тәсіліне, жағдайына деген психикалық қатынасы, сонымен бірге қылмыстың жасалуына түрткі болған ішкі сезімдер ашылады. Яғни қылмыскердің қылмыстың объектісі мен объективтік жағының белгілеріне деген ми жұмысының шешімдері анықталуға жатады.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі ретінде қылмыстық жауаптылық жасына жеткен, есі дұрыс, кінәлі адам алынады. Қылмыстың құрамын негізінен субъективтік және объективтік бағыттардағы белгілерден құралатынын ескеріп, оның ұғымын осы екі бағыттағы белгілердің жиынтығы түрінде алу қисынды және өзге әдебиеттерде де осындай сипаттағы түсінік беріледі.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтері өзара бір-бірімен байланысты ұғымдар болып табылады. Мысалы қылмыстың объективтік жағы мен субъективтік жағының түсінігі және оларды құрайтын белгілер бірін-бірі дәлелдеуші, анықтаушы рөл атқарады. Яғни қылмыстың объективтік жағы қылмыстың сыртқы бейнесін сипаттаса, ал субъективтік жақ ішкі бейнесін ашады.

1. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы – қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау үшін заңдық нұсқа.

Қазақстан Республикасындағы қылмыстық құқық бойынша қылмыстық жауаптылық ҚР ҚК 4-бабында, «Қылмыстық құқық бұзушылық жасау, яғни осы Кодексте көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының барлық белгілері бар әрекет қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі болып табылады. Бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайталап қылмыстық жауапқа тартуға болмайды», деп айтылған ереже негіз болғанда ғана орын алады.

Сөйтіп, заң қылмыстық жауаптылыққа тартудың негізі деп нақты бір қылмыстық-құқықтық нормамен қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері бар адамның белгілі бір мінез-құлық әрекеті танылады. ҚР ҚК Ерекше бөлімінің нормалары нақты белгілерін суреттей отырып, қоғамға қауіпті қандай іс-әрекеттің қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатынын анықтайды. Адамды қылмыстық жауаптылыққа тартып және оны кінәлі деп тану үшін оның қоғамға қауіпті жасаған іс-әрекетінде қандайда бір қылмыстық құқық бұзушылық белгілерінің бар-жоқтығын анықтау керек. Адам қылмыстық жауаптылыққа тергеушіге, прокурорға және сотқа қауіпті болып көрінгендігінен емес, қылмыстық-құқықтық нормаларда белгіленген қылмыстық құқық бұзушылық белгілері бар қылық жасағаны үшін тартылады. Қылмыстық құқық ғылымында мұндай белгілердің жиынтығын қылмыстық құқық бұзушылық құрамы деп атау орын алған.

Қылмыстық құқық бұзушылық – жай әлеуметтік құбылыстың бір түрі ретінде ғана емес, ол сонымен бірге қылмысты сипаттай алатын және оның қауіптілігін көрсете алатын әлеуметтік-саяси тұрғыдан қауіпті белгілермен элементтердің жиынтығы ретінде бағаланады. Қылмысты саралау үшін қылмыстық заңдағы жекелеген қылмыстық құқық бұзушылық түрлерінің қылмыстық құқықта белгіленген ерекшеліктерін немесе оларды өзге қылмыстық құқық бұзушылықтардан ажырататын белгілер тобымен жақсы таныс болуы керек.

Әрбір қылмысты білдіретін белгілер тобының жиынтығы арқылы ғана жеке қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары өзге құрамдардан ажыратылады және нақтыланады. Әрине, әр қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтерін сипаттайтын белгілер өзгелеріне ұқсамайтын, тек осы құрамға ғана тән сипатта болады деп түсінуге болмайды. Қоғамдық құбылыстардың, процестердің кейде бір-біріне кейбір белгілері ұқсас болып келетіндігі тәрізді қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары да кейбір құрам элементтерінің белгілері бойынша бір-бірімен жақын болып келеді. Қылмыстық заңның Ерекше бөліміндегі қылмыстық құқық бұзушылықтардың көпшілігі объектісі, объективтік жағы, субъективтік жағы және субъектісі бойынша бірін-бірі қайталайтындай дәрежеде.

Мұның себебі қылмыстық құқықтық ережелерге байланысты деп түсіну керек. Мысалы қылмыстық құқық қылмыстық жауаптылықты әдетте 16 жастан белгілейді және тек есі дұрыс адамдарға кінә артып, жауаптылық жүктейді. Немесе қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тараулары қылмыстық құқық

бұзушылық объектілері бойынша топтастырылған, сондай-ақ субъективтік жағы бойынша қылмыстық құқықта қасақаналық және абайсыздықтағы кінә нысандары белгіленген. Міне осындай ережелер қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары белгілерінің көпшілік жағдайда ұқсас болуының басты себебі болып табылады. Қылмыстық кодексте қылмыстың объективтік жағының белгілері бойынша да бірін-бірі қайталайтын құрамдар кездеседі. Мысалы, қорлау (131-бап), Билік өкілін қорлау (378-бап), Сотты құрметтемеу (410-бап). Осындай ұқсастықтардың кездесуіне қарай сот–тергеу тәжірибесінде қылмысты саралауға байланысты қиындықтар туындайды. Қылмысты саралауды дұрыс жүргізу үшін осындай ұқсас қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарының өзара бір-бірінен ажыратылатын құрам элементтерін білу қажет.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы деген ұғым “құрам” деген сөздің қолданылуының өзінен-ақ, оның белгілі-бір элементтерден, белгілерден құралып бір ұғымды білдіретінін көрсетеді. Демек “қылмыстық құқық бұзушылық құрамы” деген атауда бірнеше құрамдас бөліктердің өмір сүретінін, ал жасалған қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасы бойынша айыпты деп тану үшін сол қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының белгілі болуы ғана емес, адамның негізді жауаптылығын ашып бере алатын белгілердің анықталуы қажет екенін білдіреді.

Қылмыстық құқықта қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарының элементтері ретінде қылмыстың объектісі, объективтік жағы, субъективтік жағы және субъектісі аталады. Бұлардың әр қайсысының қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын зерттеуде, ол бойынша кінәлі адамның жауаптылығын белгілеуде өз рөлі бар.

Қылмыстың объектісі ретінде қылмыстық заң бойынша қорғауға алынған қоғамдық қатынастардың, заңды мүдделердің, құқықтардың және құндылықтардың жиынтығы алынады деп түсіну керек.

Кейбір әдебиеттерде қылмыстық құқық бұзушылық объектісі ретінде “қоғамдық қатынастар” деген ұғым алынып, ал қалған “заңды мүдделер, құқықтар мен құндылықтар” деген ұғымдар “қоғамдық қатынастар” деген ұғымға жатқызылады.

Қылмыстың объективтік жағы ретінде қылмыстың сыртқы бейнесін сипаттайтын белгілердің жиынтығы алынып, онда қылмысты факт немесе оқиға ретінде бағалауға болатын белгілер тобына сипаттама беріледі. Объективтік жақты қылмыстың жасалу оқиға сын білдіретін элемент ретінде түсінуді ұсыну, ол объективтік жақтың “қылмыстың сыртқы бейнесін сипаттайды” деген ұғымға байланысты. Яғни бұл құрам элементінде қылмыстың қоғамға қауіптілігін көзге көрсете алатын сыртқы белгілер болып табылатын қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік, елеулі зардап, себепті байланыс, қауіпті құрал, тәсіл, жағдай тәрізді белгілер түгелденеді немесе осы бағыттағы материалдарды саралау жүргізуші субъект іздестіреді.

Қылмыстың субъективтік жағы ретінде қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаған адамның психикалық сезімдерін білдіретін ішкі жақ белгілері алынады. Демек бұл құрам элементінде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның қауіпті іс-әрекетіне, зардапқа, қылмыстық құқық бұзушылық тәсіліне, жағдайына деген психикалық қатынасы, сонымен бірге қылмыстың жасалуына түрткі болған

ішкі сезімдер ашылады. Яғни қылмыскердің қылмыстың объектісі мен объективтік жағының белгілеріне деген ми жұмысының шешімдері анықталуға жатады.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі ретінде қылмыстық жауаптылық жасына жеткен, есі дұрыс, кінәлі адам алынады. Қылмыстың құрамын негізінен субъективтік және объективтік бағыттардағы белгілерден құралатынын ескеріп, оның ұғымын осы екі бағыттағы белгілердің жиынтығы түрінде алу қисынды және өзге әдебиеттерде де осындай сипаттағы түсінік беріледі.

Сонымен, қылмыстық құқық бұзушылық құрамы дегеніміз, қылмыстық заң бойынша қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді қылмыстық құқық бұзушылық ретінде сипаттайтын объективтік және субъективтік белгілердің жиынтығы болып табылады [1, 89 б].

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтері өзара бір-бірімен байланысты ұғымдар болып табылады. Мысалы қылмыстың объективтік жағы мен субъективтік жағының түсінігі және оларды құрайтын белгілер бірін-бірі дәлелдеуші, анықтаушы рөл атқарады. Яғни қылмыстың объективтік жағы қылмыстың сыртқы бейнесін сипаттаса, ал субъективтік жақ ішкі бейнесін ашады.

Қылмыстың объектісі өзге құрам элементтерінің ішінен қылмыстың объективтік жағымен тығыз байланысты, өйткені кінәлі адамның жасаған қауіпті іс-әрекеті оның зардабы заңмен қорғалатын объектіге бағытталады. Ал қауіпті әрекеттің жасалуы заңмен қорғауға алынған объектінің бұзылғанын білдіреді.

Қылмыстың субъективтік жағының да қылмыстық құқық бұзушылық объектісі мен байланысы бар. Бірақ бұл байланыста субъективтік жақ қылмыстың объективтік жағының белгілері арқылы қылмыстық құқық бұзушылық объектісі мен байланысатын тәрізді болып көрінеді. Өйткені қылмыскердің қауіпті іс-әрекетіне немесе зардапқа деген психикалық қатынастары іске асырылғанда объективтік жақтың белгілері көрініс алып, заңмен қорғалатын объектіге нұқсан келеді.

Қылмыстың субъектісі қылмыстың субъективтік жағымен тікелей байланысты. Себебі объективтік жақтың белгілеріне деген әртүрлі психикалық қатынастар және қылмысты әрекеттің орындалуына түрткі болған ішкі сезімдер, сонымен қатар әрекеттің мақсаты барлық кезде адам ойынан шығып жатады.

Қылмыстық құрамның элементтері бірін-бірі толықтыратын ұғымдар болып табылады. Бұлай деуіміздің себебі ол, жасалған әрекеттерде аталған элементтердің біреуі немесе бірнешеуі көрініс алғанмен, бірақ кем дегенде біреуі болмаса, онда қылмыстық құқық бұзушылық құрамы да, қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасы да жоқ деп танылады. Мысалы заңмен қорғалатын объекті ретінде адамның өміріне, денсаулығына, меншігіне зиян келгенмен, бірақ ол зиянды келтірген адам болмаса қылмыстың субъектісі жоқ. Мұндай кезде заңмен қорғалатын мүддеге зиян келтіруші жануарлар немесе табиғаттың зілзала күштері болуы мүмкін.

Сол сияқты қылмыстың объектісіне зиян келіп, ол зиянды келтірген адам бар болғанмен, бірақ ол адамда кем дегенде абайсыздық түріндегі кінәнің

белгілері болмаса қылмыстың субъективтік жағы жоқ деп танылады. Мысалы жазықсыз зиян келтіру. Сондықтан жасалған іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының бар болуы қылмыстық жауаптылықтың негізін ғана емес, сонымен қатар қылмысты саралаудың құқықтық негізінде білдіреді.

Бұл айтылып отырған ереже практикада мынандай жағдайда сақтала бермейді. Мысалы қылмыстық іс қозғалғанда орын алған оқиға (мұндай жағдайда фактіні немесе оқиғаны қылмыстық құқық бұзушылық емес, қылмыстық құқық бұзушылыққа ұқсас оқиға, факт деп бағалаған дұрыс) негізінде қозғалады, бірақ қылмыстық құқық бұзушылық құрамының бұл уақиғада бар екендігі әлі белгісіз болуы мүмкін. Тергеу тәжірибесінде өрт оқиға сының орын алуы, қоғам және адам меншігіне елеулі зиян келгендігі немесе адамның қайтыс болуы бойынша да қылмыстық іс қозғалады. Бұл кездерде қылмыстық құрамның толық болуы талап етілмейді. Ал кейін адамға сезікті немесе айыпкер ретінде тану туралы қаулы шығарылғанда қылмыстық құрамының толық болуы талап етіледі.

Жоғарыда айтып отырған қайтыс болған адам бойынша қылмыстық іс қозғалғанмен, бірақ алдын ала тергеу барысында оның өз ажалынан қайтыс болғандағы анықталып іс қысқартылуы мүмкін. Немесе болған өрт адамның кінәсінен емес, табиғи күш әсерінен болуы мүмкін. Мұндай қылмыстық құқық бұзушылыққа ұқсас оқиға немесе зардаптың орын алуы бойынша дереу қылмыстық іс қозғалуы, ол мемлекеттің құқық қорғау орындарын үнемі сергек болуды, әрбір фактіні назарда ұстауды талап етуіне байланысты. Мұндай оқиғаларда қылмыстың құрамы бар екендігі әлі анық болмаса да, бірақ қылмысты саралау жүргізіледі. Бұлай деуіміздің себебі, ол қылмыстық іс қозғалғанда міндетті түрде қылмыстық кодекстің белгілі бір баптары бойынша қозғалады. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы элементтерінің қылмысты іс-әрекеттерге құқықтық талдау жасау кезінде кезектілікпен аталу тәртібі, ол таза құқықтық емес, қылмыстық құқық бұзушылық құрамының әлеуметтік сипатына байланысты болып табылады.

Әдетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтері қылмыстық құқық бұзушылық объектісі, объективтік жағы, субъективтік жағы және субъектісі деген реттілікпен келтіріледі. Бірақ әдебиеттерде қылмыстың субъективтік жағы мен субъектісінің орнын ауыстырып, субъективтік жақты соңғы кезекте атайтын да оқулықтар кездеседі.

Қылмысты саралау негізінен қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің нормалары бойынша жүргізілетіндіктен ондағы әр бабтың диспозициясы сол құрамға сипаттама беру міндетін атқаруы тиіс.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарының түрлері.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының сипаттамасына назар аударатын отырып, олардың бір-бірінен елеулі айырмашылықтары болатындығын байқауға болады. Елеулі айырмашылықтар құрамдар белгілерінің көлемінде, белгілердің қоғамға қауіптілігінің дәрежелерінде, сонымен қатар қылмысты іс-әрекеттің аяқталу кезеңін білдіртін белгілерде кездеседі.

Қылмысты саралау кезінде қолданылып отырған Ерекше бөлім нормаларының немесе оның бөлімдерінің қандай қылмыстық құрам түріне жататындығын білу қажет. Өйткені осы жағдайларға қарай да қылмыстық құқық бұзушылық негізгі немесе ауырлататын құрам ретінде бағаланады, немесе Жалпы бөлім нормаларына сілтеме жасау, жасамау мәселесі шешілді.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы үш түрге бөлінеді:

1. Сипатына қарай.
2. Қоғамға қауіптілігіне қарай.
3. Құрылымына қарай.

Қылмыстық құрамдарды қылмыстық құқықта сипатталуына қарай жай, күрделі және баламалы құрамдарға бөледі. Демек, қылмыстық құрамдар қылмысты сипаттайтын белгілер көлеміне қарай бірдей бола бермейді.

Кейбір қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары бір негізгі белгінің болуы бойынша ғана сипатталса, ал кейбір құрамдарда оның элементтері бір неше белгінің бар болуымен немесе көрсетілген белгілердің біреуінің іс-әрекетте болуымен анықталады. Қылмыстық құрамның жай түрі дегеніміз, қылмысты сипаттайтын құрам элементтерінің бір белгіден, яғни бір объекіден, объективтік жағы бойынша бір іс-әрекеттен немесе бір зардап түрінен, субъективтік жағы бойынша бір кінә түрінен тұруы болып табылады. Жай құрамдарда құрам элементтерін сипаттайтын белгілер бір неше балама белгілерді немесе белгілер жиынтығын білдірмеуі керек. Мысалы: 188 баптың 1 бөлімінде қарастырылған ұрлық қылмысы жай құрам түріне жатады. Бұл қылмыстың объектісі біреу, ол бөтеннің меншігі, объективтік жағы бойынша бір әрекеттен тұрады, ол бөтеннің мүлкін жасырын түрде және қайтарусыз алу, зардаптың түрі материладық сипаттағы мүлдіктік зардаптар, кінә нысаны тікелей қасақаналық, субъектісі 16 жасқа толған, есі дұрыс кез- келген адам.

Бір ескерте кететін жайт, ол қылмыстық құқық бұзушылық түрі бір ғана құрам түріне барлық кезде жата бермейді. Бұдан бұрынғы бөлімдерде айтып кеткендей, бір қылмыстық құқық бұзушылық бірнеше құрамдарға бір баптың көлемінде бөлінуі мүмкін. Мысалы ұрлық қылмысын қарастыратын 188 баптың 3 бөлімінің «2» тармағындағы ірі мөлшердегі ұрлықтан басқа құрамдардың барлығы жай емес, күрделі құрамдарды білдіреді. Себебі осы баптың екінші бөлімінде келтірілген «адамдар тобының алдын – ала сөз байласуы бойынша, бірнеше рет жасалған ұрлықтар қылмыстың объективтік жағының белгілерін күрделендіреді.

Күрделі құрамдар дегеніміз, қылмысты сипаттайтын құрам элементтері белгілерінің бірнеше белгілерден құралуы немесе балама түрде бейнеленуі болып табылады. Күрделі құрамдарда қылмыстың объектісі бір нешеу, яғни қосымша объектілі (мысалы 272 баптағы жаппай тәртіпсіздіктің объектілері қоғам қауіпсіздігі және қоғамдық тәртіп) немесе негізгі және балама объектілі болып сипатталуы мүмкін. Мысалы Бандитизм қылмысының негізгі объектісі қоғамның қауіпсіздігі болса, ал қосымша объектілері ретінде бөтеннің меншігі, адамның өмірі мен денсаулығы, жеке бостандығы т.б бола алады. Сол сияқты күрделі құрамдарға қылмыстық объективтік жағы бойынша балама түрде бірнеше іс-әрекеттерден тұратын қылмыстық құқық бұзушылықтар жатады.

Қылмыстық құқық бұзушылық сол баптың диспозициясында келтірілген бір әрекеттің немесе бір әрекеттің мағынасын ашу кезінде қолданылатын белгілердің болуымен анықталады. Бір әрекеттің мағынасын ашу кезінде қолданылатын белгілер деп отырған себебіміз, кейбір күрделі құрамдарда объективтік жақтың белгісі норма диспозициясында бір белгі түрінде көрсетілгенмен, ол белгінің көріністерін білдіретін әртүрлі әрекеттер болады, олар заңда көрсетілмеуі мүмкін. Мысалы 362 баптағы билікті асыра пайдалану қылмысын сипаттауда «өкілеттік шегінен көріну асып кететін» деген белгі қолданылады.

Күрделі құрамдар қылмыстың субъективтік жағының міндетті белгісі болып табылатын кінәні екі нысанда, яғни қасақаналықтың немесе абайсыздықтың бірінің болуымен, сондай-ақ кінәнің аралас нысаны түрінде де кездеседі. Мысалы 192 баптың 3 бөлімінің «2» пункті бойынша саралау кезінде абайсызда адамның денсаулығына ауыр зиян келтірумен немесе жәбірленушінің өліміне соқтырған қарақшылық.

Күрделі құрамдарда қылмыстың субъектілері де жауаптылық жасына толу, есі дұрыстық тәрізді қарапайым белгілермен ғана емес, сонымен бірге жалпы және арнайы субъектілер түрінде анықталады. Мысалы, 214 бап. Заңсыз кәсіпкерлік, заңсыз банктік қызмет.

Бір ескерте кететін жайт, ол күрделі құрамдарда төрт құрам элементінің де белгілері күрделіленіп тұруы шарт емес. Күрделі құрам деп айту үшін құрам элементтерінің кем дегенде біреуі сипатталуы бойынша күрделіленіп тұрса жеткілікті.

Баламалы құрам, заң нормалардың диспозицияда көрсетілген бірнеше әрекеттен тұрады. Оған қылмыстық құқық бұзушылық құрамын құрайтын бірнеше әрекеттің белгілері аталатын ҚР ҚК 287-бабын мысал бола алады. Олар атап айтқанда мыналар – атыс қаруын (тегіс ұңғылы аңшы мылтығынан басқа), оқ-дәрілерді, жарылғыш заттарды немесе жарылғыш құрылғыларды заңсыз сатып алу, біреуге беру, өткізу, сақтау, тасымалдау немесе алып жүру. Осы аталғандар әрекеттердің кез келгені сол қылмыстың объективтік жағын сипаттайды. Қылмыстық құқық бұзушылық пәнінің белгілері бойынша да сол құрам баламалы болып табылады (ҚР ҚК 287-бабы).

Қылмыстық құрамдар іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежелеріне қарай негізгі, ауырлататын және жеңілдететін құрамдарға бөлінеді. Негізгі құрамдар іс-әрекеттің қауіптілігін жеңілдетпейтін де, аса ауырлатпайтын да белгілерден құралады. Мұндай құрамдар көбінесе Ерекше бөлім баптарының бірінші бөлімдерінде келтіріледі.

Мысалы 188 бап 1 бөлімі, жай ұрлық; 190 бап 1 бөлімі жай алаяқтық, сол сияқты 191 баптың 1 бөлімі, 192 баптың 1 бөлімі, 99 баптың 1 бөлімі, 120 баптың 1 бөлімі т.б.

Негізгі құрамдарды анықтауды барлық кезде қылмыстың ауырлық санаттарымен байланыстырып анықтауға болмайды. Қылмыстың ауырлық санаттарын ауыр емес, орташа ауыр, ауыр және аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтар деп төртке бөлгенмен негізгі құрамға жататын қылмыстық құқық бұзушылықтар ауыр емес те (мысалы 130 баптың 1 бөлімі-жала жабу)

ауырлығы орташа да, ауыр (мысалы жай адам өлтіру-99 баптың 1 бөлімі) аса ауыр да болуы мүмкін.

Негізгі құрамы бар ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтардың, әдетте сол баптың басқа бөлімдерінде ауырлататын немесе аса ауырлататын құрамдары кездеседі.

Қылмыстың қоғамға қауіптілігін ауырлататын құрамдар көпшілік жағдайда баптың кейінгі бөлімінде келтіріледі. Бұл құрамдардың негізгі құрамдармен салыстырғанда ауырлатушы объективтік немесе субъективтік белгілері диспозицияда тікелей көрсетіледі. Ауырлататын құрамдардың белгілері бұдан бұрынғы бөлімдерде айтқанымыздай, қылмыстың объектісінің көлеміне, іс-әрекеттің белсенділігіне, зардаптың түрі мен көлеміне, қылмыстың жасалу орны, уақыты, тәсілі, жағдайы, құралына, ниеті мен мақсатының немесе қылмыстық құқық бұзушылық субъектілерінің түріне, сондай-ақ ҚК 54 бабында келтірілген белгілердің тікелей көрсетілуіне қарай ауырлатады. Мұндай ауырлатушы белгілер сол құрамның белгісі ретінде заңда тікелей көрсетілгенде, бұл белгілер міндетті белгі ретінде бағаланып, қылмыстық құқық бұзушылық осы белгісіне қарай сараланады.

Ауырлататын құрамдарда қоғамға қауіптілікті ауырлатушы белгілер заңда тікелей көрсетілгенмен, ол жасалған қылмыстың немесе оны жасаған адамның кінәсін барлық кезде ауырлатпауы да мүмкін. Анығырақ айтқанда заң бойынша аса ауыр деп бағаланатын қылмысты кінәні жеңілдететін белгілері бар адам да жасауы мүмкін. Мысалы аса ауырлататын адам өлтірудің түрлерін немесе бандитизм қылмысын жасаған адамда ҚК 53 бабында қарастырылған жеңілдететін белгілер болуы мүмкін. Мұндай жағдайда қылмысты квалификациялау өзгермейді, іс-әрекет ауыр қылмыстық құқық бұзушылық құрамы түрінде саралана береді, қылмыстық құқық бұзушылық құрамында немесе баптың диспозициясында тікелей көрсетілмеген белгі саралау жүргізуде қолданылмайды. Бірақ жасалған қылмыстағы жеңілдетуші белгі жаза тағайындау кезінде ескеріледі.

Жеңілдететін қылмыстық құрамдарда кінәні немесе қоғамға қауіптілікті жеңілдететін белгілер қылмыстың атауында немесе баптың диспозициясында тікелей аталады және қылмыстық құқық бұзушылық құрамын жеңілдетіп тұрған белгі міндетті белгінің ролін атқарады. Яғни іс-әрекетте кінәні жеңілдетуші осы белгі болмаса, онда іс-әрекет осы қылмыстық құқық бұзушылық құрамы ретінде сараланбайды. Мысалы іс-әрекетті қажетті қорғану шегінен шығу жағдайындағы адам өлтірушілік деп бағалап, 102 баппен саралау жасау үшін жасалған адам өлтіру әрекетінде қажетті қорғану және оның шегінен шығу белгісі болуы керек. Бұл белгі болмаса, онда жеңілдететін құрам ретінде бағаланбайды.

Қылмыстық құрамдар құрылымның ерекшелігіне немесе қылмыстың аяқталу белгілеріне қарай формальдық, материалдық және келте (қысқартылған) құрамдарға бөлінеді.

Мұндай құрамдардың заңда өмір сүру себебі, ол іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігінің қылмыстық құқық бұзушылық деп бағалауға болатындай дәрежеге жетуіне және осының негізінде қылмыстық-құқықтық шектеу қою моментімен байланысты болып табылады. Яғни әрбір қылмыстық құқық

бұзушылық құрамының аяқталу сәтінде қылмыстық құқық бұзушылық жасалды, оның қауіптілігі қоғамға үрей туғызды немесе заңмен қорғалатын объектіге зиян келді деп бағалауға болатындай қауіпті іс-әрекеттер бар.

Материалдық құрамдар ретінде қылмыстың аяқталу кезеңі туындауы зардаптардың пайда болуымен анықталатын құрамдар танылады. Кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтар табиғатынан заңмен қорғалатын объектілерге белгілі бір зардаптар келтірумен ерекшеленеді.

Материалдық құрамдардағы зардаптар бөтеннің меншігіне мүліктік, денсаулыққа ауыр және орташа дәрежелі, адам өміріне зардаптар келтіру түрінде бола алады. Материалдық құрамдарда қылмыстық құқық бұзушылық құрамының міндетті белгісінің бірі материалдық зардаптар болып табылады және бұл белгі қылмыстың объективтік жағының бір белгісі ретінде анықталады.

Материалдық құрамдардың түрлері ретінде адамның өмірі мен денсаулығына, бөтеннің меншігіне қарсы көптеген қылмыстық құқық бұзушылықтар, сондай-ақ қылмыстық заңның өзге тарауларындағы қылмыстың аяқталу кезеңі үшін белгілі бір мүліктік немесе физиологиялық зардаптардың келуі міндетті деп танылған қылмыстық құқық бұзушылық түрлері жатады. Мұндай құрамдар зардаптар туындағанда емес, ол зардаптар туындамаса да материалдық түрін жоғалтпайды. Тек мұндай кезде қылмыстық іс-әрекет аяқталмаған қылмыстық құқық бұзушылық ретінде бағаланады. Материалдық құрамдарда нақты зардаптың түрлері мен көлемі міндетті белгі ретінде қарастырылатындықтан, олардың ауыр немесе аса ауырлататын құрамдарын қылмысты саралауда анықтау аса қиындық тудырмайды, ол заңда белгіленген зардаптың түрімен немесе көлеміне қарай анықталады.

Материалдық құрамдар қылмыстың аяқталу кезеңіне қарай оның нақты аяқталу түріне сәйкес келеді. Дәлірек айтқанда мұндай құрамдарда қылмыстың заң жүзінде (юридический момент окончания преступления) және нақты аяқталу кезеңдері (фактический момент окончания преступления) бір-біріне сәйкес келіп, бір кезеңмен анықталады.

Мысалы алаяқтық қылмысында іс-әрекеттің мақсаты, бағыты бөтеннің меншігіндегі мүлікті немесе мүлікке құқық беретін құжатты алу болып табылады. Кінәлі осы үшін алдау немесе сенімге қиянат жасау әрекеттерін жасайды. Егер осы әрекеттердің нәтижесінде жәбірленушіге мүліктік сипаттағы зардаптар келсе, ол қылмыстың нақты (фактический) аяқталу кезеңін білдіреді. Қылмыстық құқықта алаяқтық қылмысының аяқталу кезеңі меншік иесіне зардаптың келу кезеңімен анықталады. Бұл қылмыстың заң жүзінде аяқталу кезеңін білдіреді. Қылмыстың аяқталу кезеңдерінің түрлері барлық қылмыстық құрамдарда бірбіріне сәйкес келе бермейді. Бұл әсіресе формальдық құрамға жататын кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарда және келте құрамдарда байқалады.

Формальды қылмыстық құрамдар дегеніміз, әрекеттің қоғамға қауіптілігі жоғары болуына байланысты қылмыстық-құқықтық шектеу белгіленіп және аяқталу кезеңі қылмысты деп танылған іс-әрекеттің жасалуымен анықталатын құрамдар болып табылады. Әдебиеттерде формальдық құрамдарды «қылмыстың аяқталу кезеңі үшін зардаптың туындауы міндетті емес және

қылмысты деп тағылған іс-әрекеттің жасалуымен – ақ аяқталатын қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп анықтайды. Формальдық құрамдардың мағынасын мұнан анығырақ түсіндіруге де болады. Себебі «зардаптың туындауы міндетті болмаса, неге қылмыстық құқық бұзушылық деп бағалау керек» деген сұрақ туындауы мүмкін. Формальдық құрамдардың қылмыстылығын негіздеу үшін іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігін дәлелдеу керек. Қылмысты іс-әрекеттердің қоғам өмірінің әр саласында, әр түрлі жағдайда, деңгейде кездесе алатындығының бір дәлелі, осы формальдық немесе заң жүзінде қылмысты деп танылған құрамдарда байқалады. Формальдық құрамдардың негізгі мағынасы қылмыстық құқық бұзушылық деп танылған іс-әрекетте қоғам мүддесіне көрінеу төніп тұрған материалдық зардаптар болмағанмен, ондай әрекеттердің заңмен қорғалатын объектілерді бұза алатындығымен анықталады.

Мұндай әрекеттерге егер қылмыстық құқық бұзушылық деп бағаланып құқықтық шектеу қойылмаса, онда бұл әрекеттер қоғамның сол саласын күйретуге әкелер еді. Мысалы қылмыстық заңдағы адамды ұрлау, жала жабу, әйел зорлау, жалған құжаттарды, мөртаңбаларды, ... қолдан жасау, дайындау немесе өткізу пара алу, кәмелетке толмағандарды қылмыстық жолға тарту сияқты т.б қылмыстық құқық бұзушылықтар формальдық құрамдарға жатады. Бұл әрекеттердің қылмыстылығы былай негізделеді.

Айталық аталған қылмыстық құқық бұзушылық түрлері , мысалы жала жабу, жалған құжат жасау заң жүзінде қылмыстық құқық бұзушылық деп танылмаған екен дейік. Онда қоғамда мұндай әрекеттерді жасауға болмайды деген түсінік қалыптасады. Себебі құжатты заңды алу үшін белгілі бір заңды әрекеттер орындалуы керек. Мысалы диплом алу үшін оқу керек. Ешбір адам өзіне жала жабылғанын қаламайды. Бірақ қоғамда қалыптасқан осындай түсінікке қарамай, жала жабу немесе жалған құжат жасау әрекеттері жасалса, онда біз оларды жауаптылыққа тарта алмаймыз. Өйткені жала жабу, әйел зорлау, т.б заңда қылмыстық құқық бұзушылық деп табылмаған.

Мұндай жағдайда қоғамның осы салаларында мүлдем тәріп болмас еді. Барлық адамдар жала жабылып, зорланып, қадір қасиеттен жұрдай болып шығар еді де, қоғамның осы салалары күйреуге ұшырар еді. Міне, формальдық құрамдарға жататын іс-әрекеттердің қоғамға қауіптілігі осында және қауіптілік дәрежелері осындай болады деп түсіну керек. Сондықтан мұндай әрекеттер қоғамға қауіпті болуына байланысты қылмыстық құқық бұзушылық деп бағаланған.

Заң шығарушылық қызметінде іс-әрекеттерді қылмыстандыру немесе қылмыстық құқық бұзушылық қатарынан шығару жиі байқалатын құбылыс. Мұндай жұмыста заң шығарушы белгілі-бір іс-әрекеттің қылмыстылығын анықтауда қиындықтарға кездеседі, бұл әсіресе формальдық құрамға жататын іс-әрекеттерде жиі байқалады. Негізінен іс-әрекеттердің қылмыстағын немесе олардың қоғамға қауіптілік дәрежелерін анықтағанда, заңшығарушы іс-әрекеттің жоғарыда айтылып отырған үлгіде, яғни іс-әрекеттің әлеуметтік тұрғыдан қауіптілігіне сүйене отырып мәселені шешу керек. Өйткені кейбір кезде формальдық құрам ретінде бағаланатын қылмыстық құқық бұзушылықтармен моральдық-этикалық нормаларға немесе әкімшілік заңға қайшы әрекеттердің айырмашылығын табу қиындықтарға соқтырады.

Іс-әрекеттің мораль мен этикаға немесе қылмыстық заңмен қорғалатын объектілерге қайшы екендігін анықтағанда да, ол әрекетке заң тарапынан тиым салынбаған да қоғамды қандай күйге соқтыратындығы тұрғысынан шешу қажет. Қылмыстық құрамдардың келесі түрі келте құралдар болып табылады. Әдебиеттерде келте құрамдарға «кейбір жағдайларда заң шығарушы қылмыстың аяқталу кезеңін алдын ала қылмыстық әрекет кезеңдерінің біріне-қылмыстық құқық бұзушылыққа дайындық немесе оқталу кезіне аударады. Мұндай қылмыстың жасалғандығын мойындау үшін қылмыстық зардаптың болуы да, оны тудыратын әрекетті аяғына дейін жеткізу қажет емес», деп түсінік береді [2, 15-16 б].

Негізінде келте құрамдардың негізгі мағынасы, іс-әрекеттің қауіптілігі қылмыстың нақты аяқталу кезеңінде ғана емес, оның бастапқы кезеңдерінің өзінде-ақ қауіпті әрекеттердің жасалуы арқылы заңмен қорғалатын объектілерге зиян келтіруіне байланысты аяқталды деп танылып, жауаптылықты толық белгілеуге негізі бар қылмыстық құқық бұзушылыққұрамдары болып табылады.

Келте құрамдарда қылмыстың нақты аяқталу жеке заң жүзінде аяқталу кезеңдері бір-біріне сәйкес келмейді және қылмысты нақты аяқтау бағытында бастапқы жасалған әрекеттердің өзі-ақ қоғамға қауіпті болуына байланысты қылмыстық құқық бұзушылық жасалынды деп заң жүзінде бағаланған іс-әрекеттер болып табылады. Келте құрамдардың бір ерекшелігі, ол бастапқы кезеңде жасалған әрекеттердің өзінде қылмыстық кодекстің басқа баптарындағы аяқталған қылмыстың белгілері болады. Демек келте құрамдардың өзге құрамдармен салыстырғанда мынандай ерекшеліктері болады.

1. Қылмыстық заң жүзінде аяқталу кезеңі оның нақты аяқталу кезеңінің алдында болады.

2. Аяқталу кезеңінің өзінде әрекеттің қоғамға қауіптілігі қылмыстық құқық бұзушылық деп бағалайтындай дәрежеде болады.

3. Заңмен қорғалатын объектілердің бұзылуы орын алады.

4. Бастапқы немесе заң жүзінде аяқталу кезеңінде жасалған әрекеттерде, кейде басқа қылмыстың аяқталған құрамы болады.

Келте құрамдарға ҚК 262 бабы (ұйымдасқан топты, қылмыстық қауымдастықта құру) 268 бабы (бандитизм) 160 бап (басқыншылық соғысты жоспарлау, әзірлеу, тұтандыру немесе жүргізу) т.б. жатады.

Келте құрамдардың заңда өмір сүруінің басты себебі, ол қылмыстық мақсатқа жету бағытында жасалған іс-әрекеттердің қоғамға ауіптілігінің жоғарылығына байланысты, яғни мұндай кезеңнің өзінде-ақ сырттай қарағанда қылмыстық құқық бұзушылыққа даярлану немесе оқталу сипатындағы әрекеттер жасалғанмен, ол шын мәнінде осы кезеңнің өзінде-ақ заңмен қорғалатын мүддеге зиян келтіре отырып, қоғамға нақты қауіп тудырады.

Мысалы, бандитизм қылмысы заң жүзінде бандиттік топ құрылған кезден аяқталады деп танылады. Ал бандитизмнің нақты аяқталуы, ол қылмыстық құқық бұзушылықмақсатының орындалуымен, яғни бандиттік топтың шабуыл жасаған кезеңімен анықталады. Заң шығарушы неліктен бандитизмнің заң жүзінде аяқталу кезеңін топтың құрылған кезеңімен анықтаған немесе осы

кезеңдегі әрекеттерде аяқталған қылмыстық құқық бұзушылық деп бағалайтындай қоғамға қауіптілік бар ма деген сұрақ туындайды.

Бұл бандитизмнің басқа қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарағанда ауыр белгілерінің болуымен сипатталады. Себебі бұл қылмыстық құқық бұзушылыққа бірнеше адамдардың бірлескен әрекеттері, банда мүшелерінің топқа тұрақты түрде кіруі, қаруланған, оның ішінде атылатын қарудың болуы және мақсатының арнайы, яғни шабуыл жасау тәсілі арқылы қылмыстық мақсатқа жетуді көздеуі тән болып табылады. Демек, біріншіден тұрақты топ құрылып, оларда қару болғанда қоғам қауіпсіздігіне (қоғам қауіпсіздігі – бұл қылмыстық құқық бұзушылық объектісі) үрей туындайды.

Екіншіден, мұндай шабуыл жасау мақсатындағы, қарулы, тұрақты топтар қоғам қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін құрылмауы керек. Үшіншіден, мұндай қауіпті белгілері бар топтар құрылғанда мемлекет әрекетсіздік танытпауы керек. Ол қоғамның, азаматтардың қауіпсіздігін қорғауға міндетті, сондықтан мұндай топтардың құрылуының өзін-ақ қылмысты деп жариялаған. Төртіншіден, бандитизм қылмысының аяқталу кезеңіне ҚР ҚК өзге бабы бойынша аяқталған қылмыстық құқық бұзушылық деп табуға негіз беретін, дәлірек айтқанда 262 баптағы қылмыстық құқық бұзушылық құрамының толық аяқталу белгілері, яғни қылмысты әрекеттермен айналысу үшін тұрақты топты құру, оған қатысудың белгілері бар.

Қарақшылық және қорқытып алушылық қылмыстық құқық бұзушылықтарының толық немесе нақты аяқталуы мүлікті немесе мүлікке құқық беретін құжатты алған кезеңімен анықталады. Ал қарақшылық қылмысы заң жүзінде өзге адамдардың меншігін иелену мақсатында шабуыл жасаған, ал қорқытып алушылық осындай мақсатқа жету үшін қорқыту немесе мүлікті немесе мүлікке құқық беретін құжаттарды талап еткен кезден аяқталды деп танылады. Бұл қылмыстық құқық бұзушылықтардың заң жүзінде аяқталу кезеңдерінің бастапқы сатыға, яғни шабуыл жасаған кезге немесе мүлікті, құжатты беруді талап еткен кездерге белгілену себебі, ол осы әрекеттердің өзінде нақты қоғамға қауіптіліктің болуына және осы негізде мұндай әрекеттерге қылмыстық-құқықтық шектеу қоюдың қажеттілігіне байланысты болып табылады.

2. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды қол сұғушылық объектісі бойынша саралау сұрақтары.

Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі қылмыстық-құқықтық тыйым салушылықты тудырып қана қоймай, сонымен бірге белгілі бір дәрежеде оның заңдық құрылымын, қылмыстық-құқықтық қорғаудың ауқымы мен шегін, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық құрамының көптеген объективті және субъективті белгілерін тудырады. Қол сұғылатын объектіге келтірілетін зиянның көлемімен қылмыстың қоғамға қауіпті зардаптары, сондай-ақ әрекет пен әрекетсіздіктің маңызының аздылығы да анықталады (ҚР ҚК 10-б. 2-бөл.).

Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі – бұл қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде қол сұғылатын. Зиян келтірілетін немесе келтірілуі мүмкін дүние.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мен қылмыстық кодексі нормаларын талдай отырып, Қылмыстық кодекстің қорғауына қылмыстық қол сұғушылық арқылы елеулі зиян келтірілетін адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделері үшін маңызы бар қоғамдық қатынастар ғана алынады, деген қорытынды жасауға болады.

С.М. Рахметовтың пікірінше, қылмыстың объектісі маңыздырақ және құндырақ (үстем таптың көзқарасынан алғанда) қоғамдық қатынастар болып табылады. [3, 65 б.].

Қоғамдық қатынастарды қылмыстық құқық бойынша қылмыстық қол сұғу объектісі деп тану, қоғамдық қатынастардың бәрін де қылмыстық құқық бұзушылық объектісі деп тану деп түсіну болмаса керек. Қылмыстық құқық бойынша қылмыстық құқық бұзушылық объектісі болып адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделеріне қатысты қоғамдық қатынастар танылса керек. Біздің қоғамымыздағы адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделеріне қайшы келмейтін қоғамдық қатынастар да қорғау объектісі бола алмайды.

Көптеген жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық объектісі н белгілі бір қоғамдық қатынастарға қатысты түсіндіру дұрыс сияқты, мысалы, ұрлық, тонау сияқты мүлік ұрлау кезінде меншіктік қатынасты қылмыстық құқық бұзушылық объектісі деп тану. Бұл жағдайда шын мәнінде қылмыстық құқық бұзушылық объектісі ретінде тікелей ұрланаған мүлік емес (оған мұндай жағдайда ешқандай зақым келтірілмеуі тиіс), меншіктік құқықтан туындайтын қатынас, яғни мүлікті иелену, пайдалану және билік ету көрінеді.

2014 жылғы Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі қылмыстық-құқықтық қорғау объектілері адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау деп таныды (ҚР ҚК 2-бабы).

Осы айтылғандарға байланысты, қылмыстық құқық бойынша қылмыстық құқық бұзушылық объектісі қылмыстық әрекет жасау нәтижесінде зиян келтірілетін немесе зиян келтіру қаупі төндірілетін, қылмыстық заңмен

қорғалатын әлеуметтік маңызы бар құндылықтар, мүдделер, игіліктер немесе қоғамдық қатынастар болып табылады. [4, 86 б.].

Қылмыстық құқық бұзушылық объектісінің маңызы:

1. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі – әрбір қылмыстық әрекеттің элементі, яғни кез келген бірдеңеге (қандайда бір қылмыстық құқықпен қорғалатын әлеуметтік мәні бар құндылыққа, игілікке, мүддеге, қоғамдық қатынастарға) елеулі зиян келтіретін немесе зиян келтіруі мүмкін қылмыстық құқық бұзушылық элементі.

2. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі – қылмыстық құқық бұзушылық құрамының міндетті элементі. Тікелей қол сұғылатын объектісіз қылмыстың ешқандай нақты құрамы (адам өлтіру, ұрлық, мемлекеттік опасыздық және т.б.) болуы мүмкін емес.

3. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісінің қылмыстық заңнамаларды жүйелеп жинақтау үшін түбегейлі маңызы бар. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі тектік белгілеріне қарай Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміне бөлінген. Бұл – қылмыстық құқықтық нормаларды жіктелуі мен жүйлендірілуіне қарай қисынды және іс жүзіндегі мәні бар өлшем.

4. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісін дұрыс анықтау қылмысты басқа құқық бұзушылықтан шектеуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге нақты қандайда бір, тіпті қылмыстық құқықтық игілікке нақты немесе келтірілуі мүмкін онша елеулі емес шығындардың өзінде (ҚР ҚК 10-б. 2-бөл.) объекті қылмыстағыдан аз шығынға ұшырайтын болғандықтан қылмыстық құқық бұзушылық туралы сөз қозғалмауы тиіс.

5. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі қылмыстық әрекеттің қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесін, яғни атап айтқанда қылмыстық заңмен қорғалатын әлеуметтік мәні бар қандай игіліктерге немесе қоғамдық қатынастарға және қандай дәрежеде зиян келтіретінін немесе келтіруі мүмкін екендігін анықтауға жағдай туғызады.

Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі іс-әрекетті дұрыс саралау мен бір қылмысты басқа бір қылмастан айыру үшін маңызды орын алады. Мысалы, қол сұғу объектісі бойынша осы адамның қызметтік іс-әрекетін жүзеге асыруына не кәсіби немесе қоғамдық борышын орындауына байланысты адамды немесе оның жақындарын өлтіруге байланысты қылмыстық құқық бұзушылықпен сот төрелігін немесе алдын ала тергеуді жүзеге асырушы адамның өміріне қол сұғу қылмыстық құқық бұзушылықтарының арасын айыра білу (ҚР ҚК 99-б. 2-бөл. «2» тармағы мен 408-бабы); диверсия мен терроризм (ҚР ҚК 184-бабы мен 255-бабы) арасын айыра білу.

Қол сұғу объектілерінің ерекшеліктерін назарға алмау, оны дұрыс анықтамау іс жүзіндегі сот қателіктеріне әкеп соқтырады.

Қоғамдық қатынастарды қылмыстық заңмен қорғалумен қамтылу дәрежесіне байланысты жалпы, топтық және тікелей қылмыстық құқық бұзушылық объектілері деп бөлуге болады.

Қылмыстың жалпы объектісі деп қолданыстағы қылмыстық заңмен қорғауға алынған қоғамдық қатынастардың барлық жиынтығы саналады. Бұл жиынтыққа әртүрлі қатынастар кіреді (адам мен азаматтың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері, ұйымдардың құқықтары мен заңды

мүдделері, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік, қоршаған орта, елдің конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығы, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделері, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігі). Сөйтіп, жалпы объекті өзінің әлеуметтік маңыздылығына, әрекет ету саласына, талдану дәрежесіне қарай әртүрлі қоғамдық қатынастарды қамтиды. Осыған байланысты қылмыстық заңмен қарастырылған кез келген қоғамға қауіпті іс-әрекет әрқашан қоғамдық қатынастарға белгілі бір зиян келтіретін немесе келтіру қаупін төндіретін болса, бірібір жалпы объекті барлық қылмыстық құқық бұзушылық үшін бірдей болып табылады.

Сөйтіп, жалпы объекті болып қылмыстық қол сұғушылықтан қылмыстық заңмен қорғалатын әлеуметтік маңыздылығы бар құндылықтар, мүдделер, игіліктер мен қоғамдық қатынастар жиынтығы табылады. Қылмыстың жалпы объектісі қылмыстың әлеуметтік мазмұнын ашады, қоғам мен мемлекет үшін қоғамдық қауіптілігін көрсетеді.

Топтық (текті) объекті деп өзінің әлеуметтік-саяси және экономикалық мәніне қарай қоғамдық қатынастардың теңестірілген немесе бір тектес белгілі бір шеңберін қамтитын, осынысына қарай өзара байланыстағы қылмыстық-құқықтық нормалардың бірыңғай кешенімен қорғалатын объектілер танылады. Мысалы, Ерекше бөлімнің бірінші тарауында біріктірілген қылмыстың тектік объектісі тұлға, яғни адамның өмірі, денсаулығы, бостандығы, ары мен намысы, үшінші тарауда қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық объектісі азаматтардың конституциялық, еңбек және өзге де құқықтары мен бостандықтары болып табылады.

Қылмыстың топтық объектісі барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар мен оларды жасағаны үшін жауаптылықты белгілейтін қылмыстық-құқықты жүйелендіру кезінде маңызды мәнге ие болады. Қолданыстағы қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімін құрастыруда нақ осы қасиеттер негізге алынып, заң шығарушының теңестірілген немесе біртектес қоғамдық қатынастарға қол сұққаны үшін жауаптылық белгілейтін нормаларды Қылмыстық кодекстің бір тарауы шеңберінің шегінде дұрыс біріктіруіне себеп болды. Мәселен, ҚР ҚК «Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» 6-тарауына заң шығарушы меншікке қол сұқпауды қамтамасыз етуге шақыратын, қоғамдық қатынастарға қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық белгілейтін нормаларды қосқан. ҚР ҚК «Әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар» 18-тарауына әскери қызмет етудің белгіленген тәртібіне қол сұғушылық үшін жауаптылық туралы нормалар қосылған.

Топтық объекті белгілі бір тарауға қосылған қылмыстық құқық бұзушылықтар тобының қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін, ауырлығын көрсетеді. Тектік объектілер неғұрлым ұнды, әлеуметтік мәні жоғары болған сайын, соғұрлым қылмыстық топтар қауіптірек бола түседі. Топтық объектінің мазмұны мен мәнін ашу қылмыстың тікелей объектілерін талдауға көмегін тигізеді.

Осы айтылғандар топтық объектілер барлық және бір ғана қылмыстық құқық бұзушылықтарға немесе, қылмыстық құқық бұзушылықтар тобына тән деген қорытынды шығаруға негіз болады.

Топтық объекті – қылмыстық құқық бұзушылықтар тобы қол сұғатын қоғамдық қатынастар, игіліктер мен мүдделердің бір тектес тобы.

Құқық қолдану қызметі үшін қылмыстың тікелей объектісін анықтау елеулі орын алады. Осыған байланысты қылмыстың тікелей объектісі деп, қылмыстың нақты белгілеріне жататын, қылмыстық заңмен қорғауға алынатын және әсерімен зиян келтірілетін нақты бір әлеуметтік мәні бар құндылықтар, игіліктер, мүдделер мен қоғамдық қатынастар танылады.

Қылмыстың тікелей объектісі – жалпы және топтық объектілердің құрамдас бөлігі. Сондықтан қылмыстың кейбір құрамдарында тікелей және топтық объектілер біртектес болып шығады деп бекітіп айтуға болмайды. Олар жаппай және ішінара бір жерден шықпаған соң біртектес бола алмайды. Мысалы, меншікке қарсы қылмыста топтық объекті болып меншікке қатынас табылады. Осы тарауға кіретін құрамдардың әрқайсысын қорғаудың тікелей объектісі де меншік қатынасы болады. Алайда бұл жерде бұлар көлемі бойынша сәйкеспейді: топтық объекті – бұл қылмыстық заңның қорғауындағы барлық меншіктік қатынастардың жиынтығы, ал тікелей объекті – нақты қоғамдақ қатынас, бірақта оның сипаттамасы жалпы нысандағы құрамда беріледі.

Айтылғандырды ескере келе, тікелей объекті – бұл нақты бір қылмыстық құқық бұзушылыққол сұғатын, яғни нақты бөлек алынған, нақты қылмыспен бұзылған әлеуметтік маңыздылығы бар құндылық, мүдде, игілік немесе қоғамдық қатынас. Тікелей объекті топтық объектісі бойынша қылмыстық заңның бір тарауына жинақталған түрлі қоғамдық қауіптіліктердің ерекшеліктерін көрсетеді. Сондықтан тікелей объекті қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралауда маңызды мәнге ие болады, яғни құрамның осы элементтері бойынша бірдей топтық объектімен біріккен қылмыстық құқық бұзушылықтарды басқа қылмыстық құқық бұзушылықтардан айырып алуға мүмкіндік береді. Мәселен, ҚР ҚК 99-бабындағы адам өлтіруді ҚР ҚК 106-бабындағы денсаулыққа қасақана ауыр зардап келтіруден айырып алудың маңызды айырмалық белгілерінің бірі қылмыстың тікелей объектісі болып табылады. Біріншісінде мұндай объекті адамның өмірі болса, екіншісі адамның денсаулығы болып табылады.

Қылмыстық құқық теориясында тікелей объектісінің бір неше түрі бар. Ол негізгі, қосымша және факультативті объектілер.

Негізгі тікелей объекті белгілі бір қылмыстың негізгі мазмұнын, оның әлеуметке қарсы мәні мен бағыттылығын көрсетеді деп айтуға болады. Ол басқа объектілерге қарағанда жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен болуы мүмкін зардаптардың ауырлығын көрсетеді.

Қылмыстық құқық ғылымы қосымша тікелей объекті деп, қол сұғушылық сол қылмыстың мән-маңызын құрамайтын, бірақ сол қылмыспен оған зиян келтірілетін немесе келтірілуі мүмкін қауіп төнетін қоғамдық қатынастарды таниды. Қосымша тікелей объекті қос объектілі немесе көп объектілі қылмыстық құқық бұзушылықтарда пайда болады. Мысалы, қарақшылық (ҚР ҚК 192-бабы) бір мезгілде меншікке де және денсаулыққа да қол сұғады. Қосымша тікелей объекті қашанда негізгі тікелей объектімен бірге нақты қылмыстық-құқықтық нормамен көрсетіледі.

Факультативті тікелей объекті болып кез келген емес белгілі бір жағдайдағы қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде ғана зиян келтірілетін әлеуметтік маңыздылығы бар құндылықтар, игіліктер, мүдделер мен қоғамдық қатынастар танылады. Мысалы, бұзақылық жасау кезінде негізгі объекті қоғамдық тәртіп бола тұрса да тұлғаның немесе меншік қатынасының мүддесі бұзылуға ұшырайды. Қосымша және факультативті объектілерге тән ерекшеліктер – мұндай объектілер заң шығарушы қылмыстық заңмен қорғауға алған қатынастар ғана болуы мүмкін.

Аталған объектілер жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін және келтірілген немесе келтірілуі мүмкін зардаптардың ауырлығын анықтау үшін маңызды мәнге ие болады. Атап өтетін жәйт, қосымша объекті көбінесе заң шығарушымен нақты қылмыстың сараланған құрамын бөліп көрсету үшін пайдаланылады. Мысалы; 191 б. қосымша объектісі – адамның денсаулығы.

Сөйтіп, қылмыстық құқық бұзушылықтарды көлденеңінен де, тігінен де жіктеу қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаттамасы мен дәрежесін нақтылауға, сондай-ақ жасалған қылмысты дұрыс саралауға көмектеседі.

Егер қылмыстық ықпал ететін заттардың негізгі ережелерін атап өтпейтін болсақ, қылмыстық құқық бұзушылық объектісінің сипаттамасын толық мәнде көрсете алмаймыз. Матриалдық дүние затына ықпал ете отыр, қылмыстық құқық бұзушылық жасаушы адам қоғамдық қатынасқа, яғни қылмыстық құқық бұзушылық объектісі не қол сұғады. Демек, қылмысты дұрыс саралау үшін қылмыстық құқық бұзушылықзатын анықтап алудың да аз маңызы болмайжы екен.

Қылмыстың заты – бұл сол үшіннің немесе соның салдарынан қылмыстық құқық бұзушылық жасалатын сыртқы дүниедегі объективті түрде көзге көрінетін материалдық нәрсе.

Қылмыстық құқық бұзушылық затына кез келген құндылықтарды емес, тек қана белгілі бір нәрселерді жатқызуға болады. Мұндай шешім заң шығарушының көбінесе белгілі бір нәрселердің ғана, нақтырақ айтқанда, белгілі бір қылмысты бейнелеу кезінде олардың белгілерінің қасиеттеріне көңіл аударатындығына негізделген. Мысалы, заң шығарушы ҚР ҚК. «Жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерімен заңсыз іс-әрекеттер» деп аталатын 290-бабында қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықбелгілерін заңда Қазақстан Республикасының Қызыл Кітабына енгізілген жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерін немесе олар мекендейтін жерлерді заңсыз алу, сатып алу, сату, сол сияқты жоюға байланысты жауапқа тартылатындығы жөнінде айтқан.

Демек, Қазақстан Республикасының Қызыл Кітабына енгізілмеген жануарлар мен өсімдіктерге қатысты жоғарыда аталған әрекеттерді жасағаны жауаптылық қарастырылмайды екен. Сол сияқты ұрлаумен байланысқан меншікке қарсы қылмыста осы қылмыстың заты мүлік және мүлікке деген құқық болып табылады. Сондықтан, егер адамның тіпті бас пайдасын ойлау пиғылмен оқпен атылатын қару ұрлап алғаны анықталған болса, онда оның әрекеті бөтеннің мүлкін ұрлау деп саралана алмайды.

Демек, қылмыстық құқық бұзушылық заты (жалпы заттар емес) әлеуметтік бейтарап емес. Ол қылмыстық заңмен қорғалатын белгілі бір қоғамдық қатынастың заттық қолданушысы және білдірушісі болып табылады.

Қылмыстың заты бойынша саралау.

Ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтарды бір-бірінен ажыратуды тек объектілері бойынша ғана емес, барлық құрам элементтерінің белгілері, оның ішінде қылмыстың заты бойынша да жүргізуге болады.

Кейбір қылмыстық құрамдарда қылмыстың заты міндетті белгі болып табылады. Қылмыстың заты Ерекше бөлім баптарының диспозициясында тікелей аталғанда, ол заттар осы қылмыстық құқық бұзушылық құрамының міндетті белгісі ретінде бағаланады, яғни осы баппен саралау үшін баптың диспозициясында келтірілген заттар қолданыла отырып немесе осы заттарға байланысты іс-әрекет жасалаған болуы керек. Егер жасалаған қылмыста құрам элементтерінің өзге белгілері белгілі бапқа толық сәйкес келгенімен, бірақ қылмыстық құқық бұзушылық заты сай келмесе, онда іс-әрекет басқа қылмыстық құқық бұзушылық түрімен сараланады.

Қылмыстың заты дегеніміз – кінәлі қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде қолданатын және осы қылмысты жасауда міндетті түрде болатын жанды немесе жансыз материалдық сапаға ие заттар болып табылады.

Қылмыстың заты жанды немесе жансыз болуы, ол кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтардың жансыз материалдық заттарды, мысалы есірткі, атылатын қару, радиактивті заттар, мүлік, құжаттарды пайдаланып немесе сол заттарға қатысты әрекеттерді жасай отырып, қылмысты іске асыруды көздеуін түсінуіміз керек. Ал жанды заттар ретінде жануарларға қатысты, яғни экологияға, адамгершілікке қарсы әрекеттер жасай отырып, қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде жанды құндылықтарға зиян келуін түсінеміз. Адамдарды қылмыстық құқық бұзушылық затына жатқызылмайды. Себебі адамдар қылмыстық құрамдарда жәбірленуші немесе кейде құрал ретінде кездеседі. Л.Д. Гаухман “жәбірленуші адам ретінде қылмыстың затынан мысалы РФ ҚК 318-бабында көрсетілгендей өкімет өкілдеріне қатысты күш қолдану құрамындағыдай олардың қызметіне байланысты сипаттамада болуы мүмкін”, - дейді. [5, 85 б.] Адамдар қылмыста көпшілік жағдайда жәбірленуші (мысалы адам өміріне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарда) немесе кәмелетке толмағандарды қылмыстық жолға тарту қылмысындағыдай қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы түрінде ғана кездесіп, бір жақты мағынада қолданылады. Ал қылмыстық құқық бұзушылық заты қылмыстық құрамдарда жәбірленуші түрінде емес, қылмыстың орындалуында қолданылуы міндетті және материал түрінде кездесуімен ерекшеленеді.

Қылмыстың заты және қылмыстық құқық бұзушылық объектісі қылмыстық құрамда қылмыстық құқық бұзушылық объектісі элементіне қосыла отырып қарастырылады. Бұл екі ұғымды бірдей көруге болмайды, себебі бұл ұғымдардың қылмыстық құрамды ашуда және міндетті белгі болып саналуында айырмашылықтар бар.

Қылмыстың заты қылмыстық құқық бұзушылық объектісі ндей заңмен қорғауға алынған қоғамдық қатынастарды білдірмейді, ол бірнеше мағыналарда объектіге жақындығын байқатады немесе қылмыстық құқық бұзушылық

объектісінен кейін бірден анықталуы қажет ететідігін көрсетеді. Біріншіден, қылмыстың заты жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарда көрініс алуы арқылы заңмен қорғалатын объектіге нұсан келгенін білдіреді. Мысалы ұрлық қылмысының объектісі болып табылатын меншікті ақша, киім, тамақ, бұйым құрап, ондай игіліктер қылмыстың затын білдіреді. Яғни қылмыстық құқық бұзушылық затының көрініс табуы объектіге зиян келегенін білдіре алады. Екіншіден, қылмыстық құқық бұзушылық заты міндетті белгі болып табылатын құрамдарда бұл белгі болмаса қылмыстық құқық бұзушылық объектісі бола алмайды. Үшіншіден, қылмыстық құқық бұзушылық затының қоғамдағы маңыздылығы объектінің құндалық дәрежесін, қылмыстың ауырлық деңгейін көрсете алады. Мысалы ұрлық (188-бап) және ерекше құндылығы бар заттарды жымқыру (193-бап). Төртіншіден, қылмыстық құқық бұзушылық затының құрамдарда бірдей анықталуы, ол қылмыстық құқық бұзушылықтардың объектісінің де бірдей екендігін көрсетеді. Мысалы, ұрлық, тонау, қарақшылық қылмыстық құқық бұзушылықтарының, сондай-ақ алаяқтықпен қорқытып алушылықтың заттары бірдей, соған орай олардың объектілері де бірдей анықталады.

3. Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының қосымша белгілерінің қоғамға қауіпті әрекетті саралауға ықпалы.

Қылмыстың объективтік жағы – бұл қылмыстық қол сұғушылық барысының сыртқы жағын сипаттайтын заңмен белгіленген белгілердің жиынтығы.

Әрбір нақты қылмыстық құқық бұзушылық көптеген жекелендіруші, соның ішінде объективтік белгілерге ие болады. Әрбір нақты қылмыстың объективтік белгілері субъектінің іс-әрекетін (әрекет немесе әрекетсіздік), келтірген шығынын және қоғамдық қол сұғушылық барысында өріс алатын сыртқы жағдайларын сипаттайды. Қылмыстың нақты құрамының объективтік жағы өзіне қылмыстық заңмен қатаң анықталып, белгіленген белгілержі қосады [6, 18-19 б.].

Қылмыстың нақты құрамының объективтік жағы қоғамға қауіпті деп саналатын іс-әрекеттерді сипаттауға, оларды сондай қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілерінен шектеуге қажетті белгілердің ғана жиынтығына ие болады. Мәселен, алаяқтықтың объективтік жағы – бөтен мүлікті ұрлау немесе бөтен мүлікке құқықты алдау немесе сенімге қиянат жасау арқылы алу (ҚР ҚК 190-бабы); адам өлтірудікі – басқа адамға құқыққа қарсы қасақана қаза келтіру (ҚР ҚК 99-бабы) және басқалар.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағы өзінің қатырына мыналарды қосып алады: а) іс-әрекеттің сыртқы (іс жүзіндегі) жағын; б) қоғамдық қауіпті зардаптарын; в) іс-әрекет пен зардаптардың арасындағы себепті байланыс; г) қылмыстық құқық бұзушылық жасау орны, уақыты, әдісі, жағдайы, қаруы мен құралы.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының құрылысына қарай (материалдық және формальды құрамдары) қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағы тек қана әрекеттен (әрекетсіздіктен) көрінуі мүмкін, не сонымен қатар белгілілі бір зардаптарды, демек соған орай іс-әрекет пен зардаптың арасындағы себепті байланыспен көрінуі мүмкін. Сондықтан қылмыстық құқық теориясында іс-әрекет қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағы міндетті белгісі деп аталса, ал зардап пен себепті байланыс қылмыстық құқық бұзушылық жасау орны, уақыты, әдісі, жағдайы, қаруы мен құралы сияқты факультативті болып атанады.

Сөйтіп, қылмыстың объективтік жағы – бұл белгілі бір жағдайда, орында және уақытта өтетін және қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтың сыртқы жағы, көрінісі.

Қылмыстың объективтік жағы қылмысты саралауда маңызды орын алады. Заңмен қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық түрлері көптеген жағдайларда әрекет немесе әрекетсіздік немесе оның пайда болу жолдарының сипаты және басқа сыртқы белгілері бойынша анықталады.

Адамның іс-әрекеті – күрделі құбылыс және ол әртүрлі тұрғыдан қарастырылады. Қылмыстық-құқықтық тұрғыдан алғанда іс-әрекет – бұл адамның қоғамға қауіпті, құқыққа қайшы, сапалы түрдегі, белсенді (әрекет) немесе сенқос (әрекетсіздік), қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін қылығы.

Іс-әрекетте адамның қылығы сыртқы дүниемен жанасып, содан көрінеді. Адамның ниеті мен сенімі қанша жағымсыз болғанымен, егер олар іс жүзіне асырылмаса қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайды.

Іс-әрекет қашанда адамның саналы қызметін білдіреді. Сондықтан не адамның саналы бақылауына көнбейтін, не санасымен ұғынса да ырқына көнбейтін дене қимылы іс-әрекет деп танылмайды. Адам, егер әлі келмейтін күштің немесе мәжбүрлеудің ықпалымен әрекет ететін болса қылмыстық жауаптылыққа тартуға жатпайды. Сол сияқты адамның өзінің міндетіне жатпайтын, іс жүзінде қарсылық білдіру мүмкіндіктен айырылған (байлап тастаған, бостандығынан айырған) жағдайда жасаған әрекеті қылмыстық-құқықтық әрекет болып саналмайды.

Қылмыстың объективтік жағын адамның саналы түрдегі, мақсатқа арналған қылығы құрайды. Субъект өзінің іс-әрекетінің зардап келтіруін тілейді және оның қоғамға қауіптілік сипатын ұғынады, не оның зардаптарын ұғына алмай, саналы түрде жасайды.

Сырт қарағанда іс-әрекет құбылысы әрекет және әрекетсіздік деген екі нысанда көрінеді. Әрекет – адам қылығының белсенді құбылысы. Әрбір әрекеттің негізінде адамның еркі мен санасына бағынышты дене қимылы болады. Қылмыстық құқық бірқатар қарапайым, дәйекті жасалатын әрекетті бірыңғай іс-әрекет ретінде қарастырады.

Әрекетсіздік – адамның жасауға тиісті немесе міндетті нақты бір әрекетті жасамауымен көрінеді. Әрекетсіздік өзінің әлеуметтік және заңдық қасиеттеріне қарай әрекетке ұқсас және бірдей болғанымен іс жүзіндегі сыртқы көрінісімен айырмашылықта болады.

Әрекет ету міндетінің құқықтық негізі мен іс жүзіндегі негізін айыра білу керек. Құқықтық міндет объективті түрдегі әрекет ету қажет болған жағдайда жалғасады.

Жалпы алғанда әрекет ету міндетінің негіздемесі қоғамдық қатынас жүйесіндегі субъект жағдайына негізделген объективті қажеттілік ретінде анықталуы мүмкін. Мұндай ереже өз кезегінде не адамның қоғамдық саладағы атқаратын қызметіне, не нақты бір қоғамдық игілікке зиян келтіру қатерін төндірген өткен әрекетсіздік әрекетке негізделеді.

Әрекет ету міндетінің іс жүзіндегі нақты негіздемесі әрқилы. Олардың әрқайсысы, тіпті қылмыстық-құқықтық санкция қатерімен орындала бермейді. Заң шығарушы қоғамға ерекше қауіпті әрекетсіздік үшін ғана қылмыстық жауаптылық белгілеп, орындалмаған міндеттердің мәнділігін басшылыққа алады.

Әрекет ету міндетінің нақты іс жүзіндегі қылмыстық-құқықтық мән-маңызы бар негіздемесі мысалы, мына сияқтылардан туындауы мүмкін: адамның қызметтік жағдайы ережелерінен, отбасы мүшесі ретіндегі қызметі ережелерінен (балаларын немесе еңбекке жарамсыз ата-анасын асырауға арналған қаражатты төлеуден жалғару – ҚР ҚК 139-бабы), қоғам мүшесі ретіндегі ережелерінен (дайындалып жатқан немесе жасалғаны анық белгілі аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтуралы хабарламау – ҚР ҚК 434-бабынан), (жол-көлік оқиғасы болған орыннан кетіп қалу ҚР ҚК 347-бабы).

Әрекетсіздік, егер ол құқыққа қайшы болса, яғни әрекет ету міндеті қылмыстық-құқық нормаларының талаптарына негізделген болса ғана қылмыстық-құқықтық мәнге ие болады.

Қылмыстық құқық бұзушылыққашанда және белгілі бір уақытта, белгілі бір жерде, белгілі бір жағдайда жасалады. Осыған байланысты оны жасаудың әртүрлі жолдары (қылмыстық құқық бұзушылық жасау әдісі, қаруы мен құралдары) қолданылады.

Аталған жоғарыдағы белгілер (қылмыстық құқық бұзушылық жасау уақыты, орны әдісі, қаруы мен құралдары) қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективті жақтарының факультативті белгілері деп аталады, яғни олар әрбір қылмыстық құқық бұзушылыққа тән болатындықтан құрамдарда тек олар қоғамдық қауіпті іс-әрекетке елеулі ықпал еткенде ғана көрсетіледі.

Жекелеген жағдайларда олар аурлатушы немесе жеңілдетуші мән-жайлар ретінде жауаптылық пен жазаны жекелеу кезінде ескеріледі (ҚР ҚК 53, 54-баптары).

Мысалы, жеңілдететін мән-жайлар болып мыналар танылады: күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу салдарынан не материалдық, қызметтік немесе өзге де тәуелділігі себепті қылмыстық құқық бұзушылық жасау (ҚР ҚК 53-б. 1-бөл. «8» тар.); қажетті қорғанудың құқықтық дұрыстығының шартын бұзу, аса қажеттілік қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды ұстау, негізді тәуекел, бұйрықты немесе өкімді орындау жағдайында қылмыстық құқық бұзушылық жасау (ҚР ҚК 53-б. 1-бөл. «9» тар.); қылмысты ашуға, қылмыстық құқық бұзушылыққа басқа қатысушыларды әшкерелеуге және қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған мүлікті іздеуге белсенді жәрдемдесу (ҚР ҚК 53-б. 1-бөл. «11» тар.).

Қылмыстың объективті жақтарының факультативті белгілерімен сипатталатын ауырлататын мән-жайлар деп, мысалы мыналарды санауға болады: аса қатыгездікпен, садизммен, қорлаумен, сондай-ақ жәбірленушіні қинап қылмыстық құқық бұзушылық жасау (ҚР ҚК 54-б. 1-бөл. «9» тар.); қару, оқ-дәрі, жарылғыш заттар, жарылғыш немесе оларды бейнелеуші құрылғылар, арнайы дайындаған техникалық құралдар, тез тұтанатын және жанғыш сұйықтар, улы және радиоактивті заттар, дәрілік және өзге де химиялық-фармакологиялық дәрі-дәрмектер пайдаланып, сондай-ақ күш көрсетіп немесе психикалық мәжбүрлеу не жалпы қауіпті әдіс қолданып қылмыстық құқық бұзушылық жасау (ҚР ҚК 54-б. 1-бөл. «10» тар.); төтенше жағдайды, табиғи немесе өзге де қоғамдық нәубет жағдайларын пайдаланып, сондай-ақ жаппай тәртіп бұзушылық кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау (ҚР ҚК 54-б. 1-бөл. «11» тар.). Бұл жерде қылмыстық құқық бұзушылық жасау дың әдісі мен құралдары іс-әрекеттің өзімен тығыз байланыста болса, ал уақыт, орын және жағдай жасалатын кез келген қылмыстың жалпы шарттары болып табылады.

Қылмысты жасау әдісі – бұл қылмыскердің қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде жүзеге асыратын әдіс-тәсілдерінің жиынтығы. Іс-әрекетпен тығыз байланыста бола отырып, оның құрамдас бөліктерін қалыптастыра отырып, қылмыстық құқық бұзушылық жасау дың әдісі қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесі мен сипатына елеулі түрде жиі әсер етеді, көптеген қоғамдық қауіпті іс-әрекеттердің құрамына немесе шешуші немесе белгілерді

саралаушы ретінде жиі қосылады. Атап өтетін жәйт, мысалы күш көрсетіп жасайтын қылмыстық құқық бұзушылықәдістері қылмыстың құқықтық мәніне соншалықты әсер етеді, ол жәні ған шешуші белгі болып қана қоймай, елеулі дәрежеде қоғамдық қауіпті іс әрекеттің барлық мән-мағынасын көрсетеді (адам өлтіруді саралауда (ҚР ҚК 99-б. 2-бөл. «5» тар.), денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіруді саралауда (ҚР ҚК 106-б. 2-бөл. «4» тар.), зорлауды саралауда (ҚР ҚК 120-б. 2-бөл. «2» тар.), қарақшылықты саралауда (ҚР ҚК 192-б. 2-бөл. «5» тар.) және басқаларда).

Қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы – бұл қылмыскердің қол сұғатын пәніне, яғни затына, жәбірленушіге және басқаларға ықпал ету үшін пайдаланатын қаруы, өзге нәрселері не сыртқы дүние әсерлері (мысалы, электр тоғы және басқалар). Қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы қол сұғу затынан өзінің қоғамдық қатынастарға қатысты, қылмыстық құқық бұзушылық жасауға бағытталған сыртқы фактор болуымен және нақ соның көмегімен қол сұғу затына әсер етуге болатындығымен ерекшеленеді.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы объективті жақтардың белгісі ретінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау әдістерімен өте тығыз байланыста болады және кейде оны сипаттайды. Кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарға тән немесе жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілігіне елеулі түрде әсер ететін түрлі құралдарды пайдалану қылмыстық құқық бұзушылық құрамының негізгі немесе ауырлатушы белгілері ретінде қарастырылады (мысалы, жалған құжат жасау немесе өзгеше алдау жолымен әскери қызмет міндеттерін атқарудан жалтаруы – ҚР ҚК 443-бабы; атыс қаруын, газ қаруын, пышақты, кастеттерді және өзге де суық қаруды не денсаулыққа зиян келтіру үшін арнайы бейімделген басқа да заттарды қолданып немесе қолдану әрекеті арқылы жасалған бұзақылық жасау – ҚР ҚК 293-б. 3-бөл.).

Жасалған қылмыстың орны, уақыты, жағдайы қылмыстық құқық бұзушылық жасудың жалпы шарттары бола тұра көптеген жағдайларда іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілігіне елеулі түрде ықпал етеді. Қылмыстық құқық бұзушылық жасаудың орны, мысалы, шайқас даласында өлгендер мен жараланғандардың заттарын ұрлаумен көрінетін тонаушылықта мұндай қылмыстың міндетті белгісі болып табылады (ҚР ҚК 457-бабы).

Қылмыстың жасалу уақыты деп тәуліктің немесе жыл уақытының жәй ғана белгілі бір кезеңі емес, белгілі бір қоғамдық саяси оқиғалармен сипатталатын нақты бір кезең танылады. Сол сияқты бірқатар әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар (мысалы, бұйрыққа бағынбау немесе оны өзгедей орындамау – ҚР ҚК 437-бабы) бейбіт күнмен салыстырғанда соғыс кезінде айтарлықтай қауіптілік төндіреді. Мұндай жағдайлар аталған баптарда саралаушы мән-жайлар ретінде көрсетіледі.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаудың жағдайы көбінесе қылмыскердің өзінің көздеген мақсатының жету үшін пайдаланатын шарттарының бірі болып табылады немесе қылмыстық құқық бұзушылықпен қылмыскердің көбірек не азырық қоғамдық қауіптілігі туралы айғақтайтын оқиғалардың тоғысуы болуы мүмкін. Мәселен, бірқатар әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар, егер олар ұрыс жағдайында жасалатын болса қоғамдық қауіптілігі жоғары оқиғаларға ие болады (мысалы, бөлімді немесе қызмет орнын өз бетімен тастап кету – ҚР ҚК

441-бабы). Мысалы, өкіметтің өкілін оның өз қызметтік міндетін атқару кезінде немесе оны атқаруына байланысты жария қорлау ҚР ҚК 378-бабына сәйкес, осы қылмыстық құқық бұзушылық құрамының шешуші белгісі болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаудың жағдайы қылмыстық заңның нұсқамасы бойынша жазаны жекелендіру кезінде айтарлықтай маңызға ие болады. Мысалы, ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің «11» тармағына сәйкес, кінәні ауырлатушы мән-жайлар болып «төтенше жағдайды, табиғи немесе өзге де қоғамдық нәубет жағдайларын пайдаланып, сондай-ақ жаппай тәртіп бұзушылық кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау» болып табылады.

Ал керісінше, заң ауырлататын мән-жайлар қатарында, мысалы «жеке басындық, отбасылық немесе өзге де ауыр мән-жайлар тоғысуының салдарынан не жаны ашығандық себебімен қылмыстық құқық бұзушылық жасауды» атайды (ҚР ҚК 53-б. 1-бөл. «7» тар.).

4. Арнайы субъекті жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау мәселелері. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау барысында кінә нысанын анықтаудың мәселелері.

Қылмыстық құқықтық ереже бойынша қылмыстық жауаптылыққа тек жеке адамдар тартылады. Қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп айыпталып, ол үшін жауаптылық белгіленетін адамдар қылмыстық құқықта қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі деп аталады. Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі – бұл заң бойынша қылмыстық құқық бұзушылық деп танылған қоғамға қауіпті іс-әрекетті жасағандығы үшін кінәлі деп танылған және қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде жауаптылық жасына толған, есі дұрыс адам болып табылады.

Қылмыстың субъектісінің негізгі белгілері есі дұрыстық және жауаптылық жасына толғандық жеке адам. Бұл үш белгілерінің қауіпті, қылмысты деп танылған іс-әрекетті жасаған адамда болмаса, онда қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі жоқ деп танылады.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі – бұл қауіпті іс-әрекет жасаған және сол үшін заңға сәйкес қылмыстық жауаптылық арқалауға қабілетті адам.

ҚР ҚК 13-бабының 1-бөлігіне сәйкес, қылмыстық кодексте белгіленген жасқа толған жеке адам ғана қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі қасақаналықпен немесе абайсыздықта қылмыстық заңмен қарастырылған қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасаған адам бола алады, егер ол заңмен белгіленген жасқа толған, есі дұрыс болса, жекелеген жағдайларда тиісті нормаларда көрсетілген кейбір арнайы белгілерге ие болады [7, 87 б.].

Осы айтылғандарға байланысты қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің негізгі белгілеріне мыналар жатады:

1. Жеке адам.
2. Есі дұрыстық.
3. Белгілі бір жасқа жету.

Қылмыстың барлық субъектілерінің неғұрлым ғылыми ұғымын құрастырады. Қылмыстық құқық қылмысты әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыра отырып, қылмыстың субъектісі деп ақыл-есі бар және біршама бостандық еркіне ие болған адамды ғана таниды. Бұл қылмыстық заңнамалардың міндеттеріне, оның қағидаларына, қылмыстың ұғымы мен қылмыстың мақсатына сай келеді.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-бабының 1-бөлігіне сәйкес, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кезде он алты жасқа толған адам қылмыстық жауапқа тартылады.

Он төрт жастан қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдар ҚР ҚК 15-бабының 2-бөлігінде көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін ған қылмыстық жауапқа тартылады. Заңгерлердің біраз бөлігінің арасында заңда 14 жастан бастап жауаптылық қолданылатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың арасында кейбір негіздемелерге байланысты неғұрлым ауырырақ қылмыстық құқық бұзушылықтар қарастырылған деген қайшы

пікірлер де орын алған. Шындығында ҚР ҚК 15-бабының аталған бөлігіндегі қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтардың дені ауыр және аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтар. Бірақ, заң шығарушы осы қылмыстық-құқықтық норманы қалыптастыруда оның ауырлығын ойластырмаған сыңайлы.

ҚР ҚК 15-бабының 3-бөлігіне сәйкес, егер кәмелетке толмаған адам осы баптың бірінші немесе екінші бөлігінде көзделген жасқа толса, бірақ психикасының бұзылуына байланысты емес психикалық дамуы жағынан артта қалуы салдарынан кішігірім немесе орташа ауырлықтағы қылмысты жасау кезіндегі өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) іс жүзіндегі сипаты мен қоғамдық қауіптілігін толық көлемінде түсіне алмаса не оған ие бола алмаса, қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс емес.

Мұндай жағдайда әңгіме іс жүзінде жас шамасына қарай денесі мен санасының жетілмеу, психикалық ауруға қатысы психикалық дамуының кешеуілдеуі туралы болады.

Кәмелетке толмағандардың психикасы мен дене мүшелері дамуының кешеуілдеуі оның психикасының бұзылуына емес, олардың жасының өтпелі кезеңдеріндегі даму қасиеттеріне байланысты болады. Мұндай жағдайда оның есінің дұрыс еместігі жөнінде сөз қозғауға болмайды, өйткені оның есі дұрыс еместіктің медициналық негіздемелері өзінен өзі-ақ көрініп тұрады.

Жасаған қоғамдық қауіпті әрекеті үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылатын және сонысымен қылмыстың субъектісі болып тек қана есі дұрыс адам танылады. Есі дұрыс емес адам қылмыстың субъектісі бола алмайды және қылмыстық жауаптылыққа да тартыла да алмайды. Оларға қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасағаны үшін жаза болып саналмайтын тек қана медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін.

Есі дұрыстық – бұл адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде өз қылығының сипатын ұғынуы мен оны басқара білу қабілетіне ие болатындай психикалық жағдайы. Бұл жердегі ұғыну қабілеті өз қылығының негізді жақтарын ғана емес, сонымен бірге оның әлеуметтік мәнділігі мен психикасы сау және ақыл-есі толық бүтін адамға тән қасиеттерімен өз әрекеттерін саналы түрде басқара білуін білдіреді.

Есі дұрыстық – бұл қылмыстық құқық ғылымы мен сот тәжірибесі қылмыстың міндетті субъектісі ретінде қарастыратын қылмыстық-құқықтық ұғым.

Адамның қылығы санамен және ерікпен анықталып және бақыланады.

Сана мен ерік – адамның қылығын анықтайтын психикалық функция. Олар кашанда объективтік шындықпен, қоғамдық өмірдің материалдық жағдайларымен, адам өмір сүретін қоғамдық ортамен негізделеді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Ерекше бөлімінің баптарында қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің жалпы белгілерімен бірге қосымша белгілерін анықтайтын нормалар бар. Қылмыстық құқық теориясында мұндай қосымша белгілері бар қылмыстық құқық бұзушылық субъектілері қылмыстың арнайы субъектілері деп аталады. Сонымен қатар, адамның жасаған қылмысында қосымша белгілердің болмауы, мұндай адамды қылмыстық жауаптылыққа тартуға мүмкіндік бермейді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды арнайы субъектілер бойынша саралау

Қылмыстың арнайы субъектісінің ұғымы және оның белгілері туралы қылмыстық құқық теориясында бір келкі пікір әлі қалыптаспаған. Зерттеу әдебиеттерінен мынандай анықтамаларды кездестіруге болады.

В.С. Орлов пікірі бойынша қылмыстың арнайы субъектісі дегеніміз, қосымша ерекшеліктермен сипатталатын, тек өзіне тән белгілері бар адамдар болып табылады [8, 138 б.].

Р. Орымбаев қылмыстың арнайы субъектісі, жалпы субъектінің (есі дұрыстығы, белгілі бір жасқа толғандығы) белгілерінен басқа, осы қылмысты жасағандығы үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуға мүмкіндік беретін ерекше қосымша белгілерді иеленетін адамдар адамдар болып табылады, дейді [9, 46 б.]. Ал Н.С. Лейкина және Н. Грабовская арнайы субъектілер деп баптың диспозицияларында көрсетілген нақты ерекшеліктерді иеленетін субъектілер аталады, дейді [10, 389 б.].

Арнайы субъектілер оның өзінің сипатына жататын бірі немесе одан да көп белгілерге ие болады.

Көптеген арнайы субъектілер, мысалы жаңа туған сәбидің анасы (ҚР ҚК 100-бабы), Қазақстан Республикасының азаматы (ҚР ҚК 175-бабы) бір ғана белгілерге ие болады. Қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін қылмыстық құқық бұзушылық құрамының басқа да элементтерімен бірге, субъектіні арнайы деп сипаттайтын бір ған белгіні анықтап алу да жеткілікті.

Сонымен бірге, көп белгілермен сипатталатын арнайы субъектілер де болады. Оларды арнайы субъектілерді сипаттаудың белгілі бір амалдарына (үйлесуіне) жататын болғандықтан құрама деп атауға да болады. Мысалы, ҚР ҚК 361-бабының 3-бөлігінде (Қызмет өкілеттігін теріс пайдалану) көзделген қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі мемлекеттік қызметтер атқаруға уәкілетті не оған теңестірілген адам (екінші белгі), сонымен бірге міндетті түрде жауапты мемлекеттік лауазым атқаратын адам (екінші белгі) бола алады.

Қылмыстың арнайы субъектісінің белгісі заңда сипатталған немесе заңның тура өзінен туындайды. Арнайы субъектілердің белгілері, тәртіп бойынша Ерекше бөлімнің диспозицияларында көрсетіледі. Кейбір жағдайларда, Е.И. Қайыржанов атап өткендей, арнайы субъектінің белгілері қылмыстық заңды ашық түсіндіру жолымен белгіленеді [11, 84 б.].

Біздің ойымызша қылмыстың арнайы субъектісі – бұл есі дұрыстығымен және қылмыстық жауаптылыққа тарту жасына толғандығымен бірге қылмыстық заңмен қарастырылған немесе одан тікелей туындаған, осы заң бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін және сонысымен оның дұрыс қолданылуы анықталатын өзге де қосымша заңдық белгілерге ие болған жеке адам.

Кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтардың ерекшеліктеріне қарай тиісті белгілер немесе ол қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасау мүмкіндігі барлық адамдарда бола бермейді. Заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар қоғамдық өмірдің әр саласында, мысалы медицина, көлік, мемлекеттік қызмет,

әскери, отбасы тәрізді бағыттарда қорғауға алынатындықтан, осындай салалардағы құндылықтарға зұлым әрекеттер жасау, сол саладағы адамдар ортасында ғана бола алады. Сондықтан қылмыстың арнайы субъектісін қылмыстық құқық оқулықтары қоғамдық өмірдің салалары бойынша топтастырып келтіреді. Бірақ оқулықтарда арнайы субъектілердің белгілері бойынша топтастыру толық келтірілмеген. Олардың негізгілеріне мыналар жатады: азаматтығы, демографиялық белгілері бойынша жынысы мен жасы, туыстығы, қызметі бойынша дәрігер, кәсіпкер, құқық қорғау органдарының қызметкерлері, әскерилер, көлік жүргізушілер, лауазымды адамдар, мемлекеттік емес ұйымдардың басқару қызметін атқаратын адамдары, құқықтық белгілері бойынша бұрын қылмыстық құқық бұзушылық жасағандар мен бұрын сотталғандар, жаза өтеушілер мен қамаудағы адамдар.

Қылмыстық заңда қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтардың арнайы немесе жалпы субъекті түрінде сипатталатынын анықтау, барлық кездерде оңай бола бермейді. Қылмыстық заңдағы көпшілік қылмыстық құқық бұзушылықтар тек жалпы субъекті түрінде қарастырылса, ал кейбір қылмыстық құқық бұзушылық түрлері нде жалпы және арнайы субъектілердің жауаптылығы белгіленген. Мысалы баптағы сайлау құқығын жүзеге асыруға немесе сайлау комиссияларының жұмысына кедергі жасау. Сондай-ақ кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтар субъектісі бойынша тек арнайы белгілері бар адамдардың әрекеттерімен сипатта- лады.

Қылмыстың арнайы субъектімен жасалатындығын білу үшін қылмыстық құқықта мынандай тәсілдер қолданылады:

1) Қылмыстық құқық бұзушылық түріне талдау жасау нәтижесінде анықталады. Заңдағы кейбір қылмыстық құқық бұзушылық түрлері нде, ол қылмыстың арнайы субъектімен жасалатындығы баптың атауында немесе оның диспозициясында келтірілмейді.

2) Қылмыстың арнайы субъектімен жасалатындығы баптың атауында немесе оның диспозициясында тікелей айтылады. Сондықтан ҚК Ерекше бөлімінің баптарында субъекті түрі туралы айтылса, онда бұл қылмыстық құқық бұзушылық тек арнайы субъектілер арқылы жасалады деп түсіну керек.

Қылмыстық заң арнайы субъектілер түрлерінің түсінігін ашуды міндет тұтпайды немесе әрбір қызмет саласы бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін адамдардың қызметінің түсінігін ашпайды. Тек арнайы субъекті ретінде нені ұғымымыз керек деген мәселе қойып, оның жалпы ұғымын ғана береді. Бірақ құқық ғылымында белгілі бір қызмет түрінің ұғымы даулы болғанда немесе мұндай қызметті түсіну үшін оның белгілерін анықтау қажеттігі туындағанда заң баптарының өзінде, әдетте ескертпе түрінде анықтама келтіріледі. Мысалы құқық ғылымында «лауазымды адам» ұғымының түсінігі туралы даулылық кездеседі.

«Лауазымды адам» деген ұғым қылмыстық құқықпен қатар, әкімшілік құқықта, Конституция ережелерінде т.б құқық салаларында кездеседі және қолданылады. Бұл құқықтық ғылым салалары да лауазымды адам түсінігін келтіреді және қылмыстық заңдағы түсінікпен салыстырғанда айырмашылықтар байқалады. Сондықтан заңгерлердің арасында барлық құқық салаларында қолдануға болатын лауазымды адамның жалпы түсінігін беру

туралы ұсыныс кездеседі. Лауазымды адам түсінігі даулы болуына және қылмыстық заң жауапкершіліктің ең ауыр түрін қарастыратындығына байланысты қылмыстық кодекстің 3 бабының 26-тармағына сәйкес, лауазымды адам – тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша билік өкілі функцияларын жүзеге асыратын не мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құралымдарында ұйымдастырушылық-өкімдік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындайтын адам деп арнайы анықтама берілген.

Бұл анықтаманың өзі 2014 жылға дейін қолданылған Қылмыстық кодекспен салыстырғанда толықтырылған түрде берілген. Сонымен қатар мемлекеттік қызмет мүддесіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар таруындағы баптарда «жауапты мемлекеттік қызмет атқаратын адамдар» деген ұғым кездесуіне байланысты осындай санатқа жататын қызметтің белгілерін қолдана отырып, ҚР ҚК 3 бапта арнайы түсінік береді. Атап айтқанда, ҚК 3-бабының 27-тармағында, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам – Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңнамасына сәйкес мемлекеттік қызметші, мәслихат депутаты болса, ҚК 3-бабының 28-тармағында, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адам – жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайланған адам; Қазақстан Республикасының заңында белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасының Президенттігіне, Қазақстан Республикасы Парламентінің немесе мәслихаттардың депутаттығына, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқарудың сайланбалы органының мүшелігіне кандидат ретінде тіркелген азамат; жергілікті өзін-өзі басқару органында тұрақты немесе уақытша жұмыс істейтін, еңбекақысы Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетінің қаражатынан төленетін қызметші; мемлекеттік ұйымда немесе жарғылық капиталындағы мемлекеттің үлесі елу пайыздан асатын ұйымда, оның ішінде акционері мемлекет болып табылатын ұлттық басқарушы холдингте, ұлттық холдингте, ұлттық компанияда, ұлттық даму институтында, дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы өздеріне тиесілі олардың еншілес ұйымында, сондай-ақ дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы көрсетілген еншілес ұйымға тиесілі заңды тұлғада басқару функцияларын орындайтын адам; Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және оның ведомстволарының қызметшілері көрсетілген.

ҚК 3-бабының 16-тармағында, жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам – мемлекет функцияларын және мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін тікелей атқару үшін Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қазақстан Республикасының конституциялық және өзге де заңдарында белгіленген лауазымды атқаратын адам, оның ішінде Парламент депутаты, судья, сол сияқты Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңнамасына сәйкес мемлекеттік саяси лауазымды не «А» корпусының мемлекеттік әкімшілік лауазымын атқаратын адам көзделген.

Ал қызметтің түрі халыққа түсінікті болғанда немесе оның ұғымы даулылық білдірмегенде, қылмыстық заңның баптарында оның ұғымы ашылып

жатпайды. Мысалы дәрігердің өз міндетін орындамауы немесе тиісінше орындамауы деп аталатын қылмыстың субъектісін түсініп жату үшін «дәрігер» деген қызметтің анықтамасын беруге қажеттілік жоқ.

Қылмысты субъектісі бойынша саралауды бір баптың көлемінде де жүргізуге болады. Мұндай жағдайда бір баптың өзінде осы қылмыстың бірнеше құрамдары қарастырылып, олар өзара субъекті түрі бойынша ажыратылады және әдетте бірінші бөлімде жалпы субъектінің әрекеттері келтірілсе, басқа бөлімінде осындай қылмысты әрекеттер үшін арнайы субъектінің жауаптылығы қарастырылады. Мысалы 234 баптағы экономикалық контрабанда қылмысының бірінші бөлімінде жалпы субъектілердің әрекеттері келтірілсе, осы баптың екінші бөлімінің «2» пунктінде қызмет бабын пайдаланып жасаған арнайы субъектілердің контрабандалық әрекеттері келтірілген. 234 бапта және басқа да баптарда жалпы және арнайы субъектілер жауаптылығы бір қылмыстық құқық бұзушылық түрінде кездескенімен бұл «арнайы субъектілердің әрекеттерін жалпы субъектілер жасай алмайды» деген ережеге қайшы келіп тұрған жоқ. Қылмыстық заңдағы кейбір қылмыстық құқық бұзушылық түрлері тек арнайы субъектілермен ғана жасалады. Мысалы әскери бөлімді өз бетінше тастап кету сияқты қылмыстық құқық бұзушылықтарды тек әскери қызметкерлер ғана жасай алады. Ал кейбір қылмыстық құқық бұзушылық түрлері жалпы және арнайы субъекті түрінде сипатталғанда, негізінен бұл қылмысты жасау, жалпы субъектілерге тән деп есептеу керек, тек өз ерекшелігіне қарай мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтарда жалпы субъекті жасай алмайтын әрекеттерді арнайы субъектілер орындайды.

Жоғарыда келтірілген экономикалық контрабанда қылмысына жататын әрекеттерді кеден қызметкерлері де жасауы мүмкін. Ал кеден қызметкерлерінің орындайтын әрекеттерін жай адамдар жасай алмайды. Мұндай адамдардың әрекеттерін саралағанда ҚР ҚК 361 баптағы қызмет өкілеттігін теріс пайдалану және ҚР ҚК 234 баптағы экономикалық контрабанда қылмыстық құқық бұзушылық-тарының жиынтығы түрінде емес, бірден ҚР ҚК 234 баппен саралау жасаған дұрыс. Өйткені ҚР ҚК 307 баптағы қызмет өкілеттігін теріс пайдалану- жалпы норма, ҚР ҚК 234 баптың 2 бөлімінің «2» пункті- арнайы норма болып табылады. Құқықтық тұрғыдан іс-әрекетке баға бергенде осындай ереже барлық кезде қолданылуға жатады.

Мұндай жағдайда бір қылмысты әрекет жасалады, бірақ қылмыстық заңмен қорғалуға жататын екі объекті бұзылады. Бұл қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығымен саралау жасауға негіз береді. Бірақ ҚР ҚК 234 баптағы арнайы қызметкерлердің осындай қылмысты әрекеттер жасауын қарастыратын құрам екі объектілі құрам болып табылады, оның негізгі объектісі мемлекеттің қажы саласындағы қызметі немесе сыртқы сауда ережесінің заңдылығы болса, қосымша объекті ретінде мемлекеттік мекеме, ұйымның дұрыс қызметі танылады. Демек, қылмыстың құрамы іс-әрекеттің барлық белгілерін толық қамтып тұрса, онда басқа қылмыстық құқық бұзушылық түрлері н қолданып, жиынтық түрінде бағалап керегі жоқ.

Жалпы және арнайы субъектілер бойынша бір баптың көлемінде қылмыстық құрамдарды ажыратқанда, баптың екінші немесе үшінші бөлімдерінде кездесетін «қызмет бабын пайдаланып жасаса» деген белгілері

бар бөлімдерді арнайы субъектілер деп тану керек. Себебі, баптың осы бөлімімен саралау шін, іс-әрекет тек осы бапта көрсетілгендей белгілерді иеленетін адамдармен жасалуы қажет.

Жалпы қылмыстық заң адамның қызметі, өкілеттігі бойынша белгілі бір қылмысты жасауға мүмкіндігі басқа адамдармен салыстырғанда жоғары болса, ондай адамдардың жауаптылығын заңда жеке бөлім ретінде келтіре отырып, кінәні ауырлататын құрам ретінде қарастырады.

Бірақ белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылықтүріне арнайы субъекті тән болса, онда барлық жағдайда қоғамға қауіптілікті ауырлататын қылмыстық құқық бұзушылық деп бағалауға болмайды. Арнайы субъектімен сипатталатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың ауырлық дәрежесі қылмыстың объектісіне, зардаптың түріне т.б осындай өзге құрам элементтеріне байланысты болады. Мысалы 412 баптағы көрінеу кінәсіз адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту ауыр қылмыстық құқық бұзушылық деп бағаланса. Жалпы субъектілер арнайы субъектілердің әрекеттерін орындаса қылмыстық құқық бұзушылықболып табылмайды, себебі арнайы субъектілердің әрекеттерін жай адамдар орындай алмайды.

Қылмыстық құқықта қалыптасқан ереже бойынша арнайы субъектілердің қылмыстық құқық бұзушылықтарына жалпы субъектілер тек қатысушы ретінде, яғни қылмыстың ұйымдастырушысы, азғырушысы немесе көмектесушісі түрінде қатыса алады. Мысалы көрінеу кінәсіз адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту қылмысының орындаушысы, тек құқық қорғау немесе сот органының қызметкерлері болса, ал осындай қылмыстық құқық бұзушылықтардың ұйымдастырушысы немесе азғырушысы құқық қорғау органдары қызметкерлерін көндіру, сатып алу, қысымшылық жасау әрекеттерін жасаған жай адамдар болып табылады.

Мұндай жағдайда арнайы субъектілердің қылмыстық құқық бұзушылықтарына қатысушылықты білдіретін ролдерді орындаған адамдардың әрекеттері арнайы субъекті айыпталған қылмыстық құқық бұзушылықтүрімен және міндетті түрде ҚК 28 бабының тиісті бөлімдеріне сілтеме жасау арқылы саралау керек. Яғни көрінеу кінәсіз адамды қылмыстық жауаптылыққа тартуды ұйымдастырған адамның әрекеті 412 баппен және 28 баптың 2 бөліміне сілтеме жасау арқылы бағаланса, ал осы қылмысты орындаған адамның әрекеті тек 412 баппен айыпталады. Қылмысты орындағандық үшін 28 бапқа сілтеме жасалынбайды, себебі ҚК Ерекше бөлімінің баптарында орындаушының әрекеттері бейнеленген.

Қылмысты саралау кезінде арнайы субъектінің белгілерін анықтау елелулі маңызға ие болады. Біріншіден, арнайы субъекті белгілері шешуші болғанда, яғни заң оны қылмыстың негізгі құрамына қосады. Сонда арнайы субъекті белгілері міндетті болып табылады. Көрсетілген нақты қылмыстық-құқықтық нормада арнайы субъекті талаптарына сай келмейтін адам осы норманың диспозициясында қарастырылған қылмысты жасағанымен осы бап бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылуы тиіс емес.

Екіншіден, субъектінің қосымша белгілері негізгі құрамының құрылымына емес, ауырлатушы мән-жайлар құрамына енгізіледі. Бұл жағдайда қылмысты саралау үшін міндетті болып табылады.

Үшінші, факультативті белгілердің маңызы арнайы субъекті белгілері заңда мүлдем , негізгі құрамда да, ауырлатушы мән-жайлардағы құрамда да қарастырылмаған жағдайда пайда болады. Бұл жағдайда субъектінің ерекшелігі құрамның шеңберінен тыс көрінеді. Олар қылмыскер тұлғасының сипаттамасына жатады және егер олар ҚР ҚК 54-бабымен қарастырылған болса, жаза тағайындау кезінде сотпен ауырлатушы мән-жайлар ретінде ескеріледі.

Қорытынды

Қылмыстың субъективтік жағы – бұл адамның жасалған қылмыстық құқық бұзушылықпен оның зардаптарына психикалық қатысы [12, 70 б.].

Қылмыстың субъективтік жағын сипаттайтын белгілерге кінә, қылмыстың ниеті мен мақсаты жатады. Бұл белгілердің барлығы қылмыстық құқық бұзушылық жасайтын адамның психикасындағы ішкі процестер туралы түсінік береді және адамның санасы мен еркінің жасалған қоғамға қауіпті іс-әрекетімен байланысын көрсетеді. Дегенмен, бұл белгілердің қылмыстық-құқықтық мән-мағынасы бірдей бола бермейді.

Қасақаналық пен абайсыздық ниеттер нысанындағы кінә кез келген қылмыстың субъективтік жақтарының ең қажетті белгілері болып табылады. Кінәсіз қылмыстық құқық бұзушылық құрамы болуы, қоғамға қауіпті іс-әрекет үшін қылмыстық жауаптылық қарастырылуы мүмкін емес. Қылмыстың жасалу себебі мен мақсаты сияқты субъективтік жақтарының белгілері басқаша мәнге ие болады. Олар факультативтік белгілер болып табылады және заң шығарушымен кейбір қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарын құру кезінде ғана қылмыстың субъективтік жақтарының қажетті белгілері ретінде қарастырылады.

Қылмыстың субъективтік жақтарын дұрыс анықтап белгілеуде кінәнің нысаны, қылмыстың жасалу себептері мен мақсаттары ерекше құқықтық келесідей мәнге ие болады: қылмысты қылмыстық құқық бұзушылық емес әрекеттен айыра білуге, қылмысты дәлме-дәл саралауға, объективтік жағынан ұқсас құрамдарды бір-бірінен айыруға, қылмыстық әрекет жасаған адамның қоғамға қауіптілік дәрежесін анықтауға және жазаны жеке саралауға мүмкіндік туғызады. Бұлардың бәрі де, өз кезегінде қылмыстың заңға тікелей бекітілген заңдылық, әділеттілік, адамгершілік қағидаларын жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Кінә – бұл адамның өзінің жасаған қоғамға қауіпті әрекетіне және қоғамға қауіпті зардабына қасақаналықпен немесе абайсыздықтағы нысанмен көрінентін психикалық қатынасы [13, 71 б.]. Кінә субъективтік жақтың негізін құрайды.

Жауаптылықты кінә болғанда ғана белгілеу қылмыстық құқықтың аса маңызды қағидасы болып табылады. Бұл қағида ҚР ҚК 19-бабында анық айқындалған. ҚР ҚК 19-бабының 1-бөлігіне сәйкес, адам соларға қатысты өз кінәсі анықталған қоғамдық қауіпті әрекеті (іс-әрекет немесе әрекетсіздігі) және пайда болған қоғамдық қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс. Субъективтік жағын анықтап алмайынша адамның әрекетінде қылмыстың құрамының бар екендігі жөніндегі мәселені дұрыс шешу мүмкін емес, демек, қылмыстық жауаптылық негізінің бар екендігі жөнінде қылмысты дұрыс саралау мүмкін емес, ең соңында мұнсыз қылмыстық жазаны жеке даралауға, әділетті және орынды жаза тағайындау да мүмкін емес.

ҚР ҚК 19-бабының 2-бөлігінде объективтік айыптауға, яғни кінәсіз зиян келтіргені үшін қылмыстық жауаптылыққа жол берілмейтіні айталған.

Кінә – бұл психикалық қатынас. Психикалық қатынас ұғымы құқықтық емес, адам психологиясы ғылымның пәні болып табылады. Сондықтан

қылмыстық-құқық ғылымында психологиялық қатынас ұғымы психологиялық ғылыммен жетілдірілген ережелермен, саранттармен анықталады.

Қолданыстағы қылмыстық заңнамалар кінәнің қасақаналық және абайсыздық деген екі нысанын қарастырады (ҚР ҚК 20-және 21-баптары). Өз кезегінде қасақаналықтың өзі тікелей және жанама деп, ал абайсыздық менмендік және немқұрайдылық деп бөлінеді. Заң сонымен бірге кінәнің екі нысанымен қарастырады (ҚР ҚК 22-бабы).

Қасақаналық ұғымының мазмұны ҚР ҚК 20-бабында анық көрсетілген. Соған сәйкес, егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуының мүмкін екенін немесе болмай қоймайтынын алдын ала білсе және осы зардаптардың болуын тілесе, осы зардаптардың болуына саналы түрде жол берсе не бұған немқұрайды қараса, қылмыстық құқық бұзушылыққасақаналықпен жасалған деп танылады. Сөйтіп, ҚР Қылмыстық құқығында қасақаналықтың екі элементін көрсету қарастырылған:

1) іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуының мүмкін екенін немесе болмай қоймайтынын алдын ала білсе; 2) қоғамға қауіпті зардаптардың болуын тілесе, осы зардаптардың болуына саналы түрде жол берсе не бұған немқұрайды қараса.

ҚР ҚК 20-бабы ниеттің жалпы ұғымына түсінік беріп қана қоймай, ниеттің екі түрі: тікелей және жанама ниеттерге анықтама береді. Тікелей ниет, адамның өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамға қауіпті зардаптарының мүмкін екенін немесе болмай қоймайтынын алдын ала болуын тілеуімен сипатталады. Ниеттің өзіне тән элементерін түсіндіріп көрсетуде, заң шығарушы ең алдымен өзінің іс-әрекетінің қоғамдық қауіпті сипатын ұғынуды көрсетеді. Ұғыну – бұл жасалған қылмыстың нақты мән-жайларын ғана біліп қоймай, оларды қабылдай білуі. Егер білу көбінесе есте сақтауға бағынатын болса, ал ұғыну мәселені түйсіну, ой елегінен өткізу барысын сипаттайды. Нақ осы ретте заң шығарушы «ұғыну» сөзін ниеттің өзіне тән сәттерін сипаттау үшін қолданған деуге болады. Адамның өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіптілік сипатын тани білді деп санау үшін оның келтірген зардаптарын ұғыну фактілерін бүге-шігесіне дейін емес, жалпы түрде анықтаса жеткілікті.

Заң шығарушы ниет мазмұнына адамның жасаған әрекетінің заңға қайшылығын қарастыра қоймаған. Егер адам өзінің іс-әрекеті (әрекетсіздігі) қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін түсінсе, онда ҚР Қылмыстық кодексімен тыйым салынған әрекетті ұғынбауы мүмкін емес. Қоғамға қауіпті зардаптарды алдын алау болжай білу өзінің әрекетінің (әрекетсіздігінің) нәтижесі туралы білетінін көрсетеді. Адамның қоғамға қауіпті зардаптарды алдын ала болжай білуі іс жүзінде келтірілген зардаптардың белгісін болжауын ғана білдірмейді, сонымен бірге оның әлеуметтік мән-маңызын, яғни адам, қоғам және мемлекет үшін зиян келетінін ұғына білуін көрсетеді.

Тікелей ниет үшін, соедай-ақ кінәлінің өзінің алдын ала болжаған зардаптарының болуын қалауы, тілеуі қажет. Психология ғылымындағы қалау

немесе тілеу мақсатты ұмтылыс ретінде анықталады. Бұл жерде қол жеткен қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесі кінәлінің көздеген жалғыз ғана мақсаты (мысалы, кек алу үшін өлтіру) немесе басқа бір мақсатқа жетудің қажетті жолы болып табылады (мысалы, басқа қылмысының ізін жасыру мақсатында, осы жөнінде білетін адамды өлтіру).

Жанама ниет адамның өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынуымен, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуы мүмкін екенін алдын ала білуімен, осы зардаптардың болуын тілемесе де, бұған саналы түрде жол берсе не бұған немқұрайды қарауымен сипатталады.

Жанама ниетте адам қоғамдық қауіпті зардаптардың болуы мүмкін екендігін ғана алдын ала болжайды. Алдын ала болжанған зардаптардың болу мүмкіндігінің дәрежесі жанама ниеттегіге қарағанда тікелей ниетте әлдеқайда жоғары. Тікелей ниеттегі адамға қарағанда жанама ниетпен әрекет етуші адамның айырмашылығы, ол қоғамдық қауіпті зардаптардың болуын тілемейді, ол соңғы немесе аралық мақсат болып табылмайды.

Адамның өз әрекетінің алдын ала болжаған зардаптарының болуын тілемеуі оған немқұрайды қарауына немесе оның қайтседе болуын тілемеуіне байланысты көрінуі мүмкін. Қылмыстық зардаптардың болуы мүмкіндігіне саналы түрде жол беру субъектінің ойынша өзінің алдын ала болжаған іс-әрекетінің қылмыстық зардаптарының болдырудан (мейлі өзінің, мейлі басқа біреудің әрекетін немесе табиғаттың алапат күшін) ауытқу мүмкін емес болғанға дейін жалғасады. Қылмыстық зардапқа саналы түрде жол беру адам тілеместен, «болса болар» деген нартәукекелге бел буып, алдына ала болжаған зардаптарының болмауы мүмкін деген қандайда бір кездейсоқтыққа бой ұрған жағдайда болады. «Болса болар, болмаса қойсын» дегенге сүйену – ештеңеге сенім артпау керек дегенмен бірдей. Сондықтан мұндай жағдайда адам қылмыстың нәтижесінің туындауына саналы түрде жол береді деп білу керек.

Тікелей және жанама ниеттердің араларын дәл айыра білу қылмыстырды дұрыс саралау үшін маңызы бар. Қасақаналық қылмыстық құқық бұзушылықтардың кәбісі тікелей ниетпен жасалу мүмкін, атап айтқанда, ұрлық (ҚР ҚК 188-б.), тонау (ҚР ҚК 191-б.), қарақшылық (ҚР ҚК 192-б.) және басқалары. Сондай-ақ жанама ниетті дұрыс анықтау оны қылмыстық менмендік нысандағы абайсыздықтан айыра білу үшін маңызды.

Занда қарастырылған тікелей және жанама ниеттерден басқа қылмыстық құқық теориясы мен сот тәжірибесі ниеттің өзге де түрлерін бөліп қарайды. Мәселен, қалыптасу уақытына қарай күні бұрын ойластырылған және кенеттен туындаған ниет болып бөлінеді.

Қылмыстық заңнамаларда абайсыздықтағы кінә нәтижесінде немесе абайсызда келтірілген зиянның қасақаналықпен және абайсыздықта жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаушы белгілері болып саналғанда қоғамға қауіпті зиян келтіргені үшін жауаптылықты қарастыратын айтарлықтай санға ие болатын әртүрлі қылмыстық құқық бұзушылыққұрамдары бар.

Кінәнің абайсыздық нысаны кінәнің қасақаналық нысанына қарағанда қауіптілігі аздау деп саналады. Дейтұрғанмен, абайсыздықта жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың келтіретін қоғамға қауіпті зияндары да жеткілікті, тіпті жекелеген қылмыстық құқық бұзушылықсанаттары бойынша

оның зияндары қасақаналықпен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың зияндарынан асып түспесе кем емес.

ҚР ҚК 21-бабына сәйкес, егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіп туғызуы мүмкін екенін алдын ала білсе, бірақ бұл зардаптарды жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен болғызбау мүмкіндігіне сенсе, не қажетті ұқыптылық пен сақтық болғанда ол зардаптарды болжап білуге тиіс және болжап біле алатын бола тұра өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмесе жасалған әрекет абайсызда жасалған қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады.

ҚР ҚК 21-бабының 2-бөлігіне сәйкес, менмендік адамның өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіп туғызуы мүмкін екенін алдын ала білумен, бірақ бұл зардаптарды жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен болғызбау мүмкіндігіне сенуімен сипатталады.

Заң жүзіндегі анықтамадан адам өзінің қылмыстың менмендігінде әрекетінің нақты мән-жайларын, себепті байланыстардың ұлғаятынын, әрекеті немесе әрекетсіздігінің әлеуметтік зиянды зардаптар туғызуға бағытталғанын ұғынатыны, алайда өзінің субъективті бағалауы бойынша күтілген қоғамға нақты факторлар мен жағдайға сүйенетіні көрініп тұр. Алайда, бұлай есептеу жеткілікті ойластырылмаған, жеңіл ойлы, жеткіліксіз негіз екені айқындалып тұр. Мысалы, мотоциклші, кез келген жағдайда жүрісті тежеп, бақытсыз оқиғадан құтылуға болады деген оймен, саналы түрде жүріс жылдамдығын үдете түседі. Алайда, дәл керек кезінде тежегіш тетік істен шығып, мотоциклші жолдан өтіп бара жатқан адамды қағып кетіп, оның денсаулығына зиян келтіреді. Бұл жерде мотоциклші аталған зардаптың болып қалуы мүмкіндігін алдын ала болжады, бірақ жеткіліксіз негіздермен оның дер кезінде жолын кесемін деп жеңілтектік білдірді. Ол менмендік көрсетті.

Сөйтіп, менмендік былайша сипатталады:

а) өзінің әрекетіндегі қоғамға қауіпті зардаптарын алдын ала болжап білуімен; б) зардаптарды жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен болғызбау мүмкіндігіне сенумен.

Қылмыстық менмендіктің ойлау сәті тікелей, әсіресе жанама ниеттердегі ойлау сәтіне ұқсас, екеуінде де кінәлі өзінің әрекеті (әрекетсіздігі) салдарынан қоғамға қауіпті зардаптардың болатындығын алдын ала болжап біледі. Дегенмен, кінәнің осы нысандарындағы алдын ала болжау елеулі түрде айырмашылықта болады.

Қасақаналықпен қылмыстық құқық бұзушылық жасау да қылмыскер өз әрекетінің нақты зардаптарын алдын ала айқын болжап біледі. Менмендік кезіндегі қылмыстық зардаптар жалпы, абстрактілі түрде болжанады. Кінәлі өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) шын мәнінде қоғамға қауіпті зардаптарға әкеп тірейтінін алдын ала болжағынымен нақ осы жағдайда сол зардаптар бола қалады деп ойламайды.

Менмендіктегі ойлау сәті адамның өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіп туғызуы мүмкін екенін алдын ала білуімен, бірақ бұл зардаптарды жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен болғызбау мүмкіндігіне сенуімен сипатталады.

ҚР ҚК 21-бабының 3-бөлігіне сәйкес, немқұрайдылықпен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтадамның қажетті ұқыптылық пен сақтық болғанда ол зардаптарды болжап білуге тиіс екендігімен және болжап біле алатын бола тұра өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмеуімен анықталады.

Қылмыстық тың заң жүзіндегі анықтамасы келесідей негізгі белгілерді қарастырады:

а) адамның өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмеуі; б) адамның осы зардапты болжап білу міндеті мен мүмкіндігі.

Бірінші сәттегі (адамның өз іс-әрекетінің немесе әрекетсіздігінің қоғамдық қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмеуі) немқұрайдылық қасақаналық ниет (тікелей және жанама) пен менмендіктен айырмашылықта көрінеді, Екінші сәттегі (адамның осы зардапты болжап білу міндеті мен мүмкіндігі) немқұрайдылық ол үшін адамды қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайтын кез келген кінәсіздікпен зиянды зардап келтіруден өзгешелікте болады.

Қылмыстық құқық теориясы мен сот тәжірибесі осы мәселені шешуде екі өлшемдік негізді: объективті және субъективті өлшемді пайдаланады. Қылмыстық немқұрайдылықтың объективті өлшемі қоғамға қауіпті зардаптың болуын болжау мүмкіндігі дәл осындай жағдайда болған басқа адамның осындай зардапты болжай білумен көрінеді.

Объективті өлшемдік негіз адамның ойлау ерекшелігін есепке алмайды және осы адамның өз әрекетінің зиянды зардаптарының болу мүмкіндігін шын мәнінде болжай алуы жөніндегі сұраққа жауап бере алмайды. Сондықтан объективті өлшемдік негізді субъективті өлшемдік негізбен тығыз байланыстыра отырып қарастыру қажет.

Қылмыстық немқұрайдылықтың субъективті өлшемдік негізі қоғамға қауіпті зардаптың болуын болжау мүмкіндігі дәл осындай жағдайда болған осы адамның өзінің ойлау қабылеті, дамуы және біліктілігі арқылы осындай зардапты болжай білетіндігімен көрінеді.

Субъективтік өлшемдік негіз объективті міндет артуды болдырмайды. Сондықтан қылмыстық құқық немқұрайдылықтың субъективті өлшемдік негізіне шешуші маңыз береді.

Жасалған қылмыстық құқық бұзушылық құрамының субъективті жақтарының белгілерін анықтау сот-тергеу қызметінде іс жүзінде белгілі бір қиындықтар туғызады. Осыған байланысты, заң шығарушы ҚР ҚК 19-бабының 4-бөлігінде мынадай негізді ережені қарастырады: «Абайсызда жасалған әрекет ол Кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында арнайы көзделген жағдайда ғана қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады». Мәселен, абайсыздықта денсаулыққа жеңіл зиян келтірілсе, онда адам қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды, өйткені қолданыстағы заңнаманың Ерекше бөлімінің баптарында мұндай әрекет үшін жауаптылық қарастырылған қылмыстың құрамы жоқ.

Қылмыстың субъективтік жағына кінәнің міндетті түрдегі белгілерімен бірге қылмыстың себебі мен мақсаты кіреді. Себептің ҚР ҚК Ерекше

бөліміндегі нақты қылмыстық құқық бұзушылық құрамадарын бәрінде бола бермейтіндіктеріне байланысты бұл белгілер факультативті болып табылады.

Қылмыстың себебі – субъектінің қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде басшылыққа алатын ішкі ниеті. Себебі әртүрлі болады: пайда, кек, көре алмаушылық, қызғаныш, шенқұмарлық, бұзақылық пиғыл және тағы басқалар.

Себептің қылмыстық-құқықтық маңызы әр алуан болуы мүмкін. Қылмыстың жекелеген кейбір құрамы олардың субъективтік жақтары кінәнің қасақаналық нысанында ғана емес, сонымен бірге қылмыстың жасаудың арнайы мақсаты ретінде құрылады деген ой туғызады.

Қылмыстың мақсаты – адам арқылы қоғамға қауіпті іс-әрекетпен белгілі бір нәтижеге қол жеткізу. Себеп пен мақсат – қылмыстың субъективтік жағының өзара байланысқан және өзара шарттасқан белгілері. Себеп әрекеттің мақсатын тудырады, ал мақсат іс-әрекеттің себебін нығайта түседі. Мысалы, жалған ақша жасаудың себебі пайда табу да, жалған ақша жасаудың мақсаты оларды сату, сол сияқты жала жабудың себебі – көре алмаушылық, кек алушылық, жала жабудың мақсаты жала жабылған адамды қалайда соттату болып табылады. ҚР Қылмыстың кодексіне осы норманы енгізу бір қылмыстық қол сұғушылықтың субъективті белгілері бір мезгілде кінәнің екі нысанымен сипатталған жағдайда (мысалы, жәбірленушіні абайсызда өлімге әкелетін жыныстық зорлау; жәбірленушіні абайсызда өлтіріп алған жасанды түсік жасау) қасақаналықпен және абайсыздықпен жасалған қылмыстық әрекеттердің арасын ажыратып алу қажеттігінен туындады.

Кінәнің екі нысаны бар қылмыстық құқық бұзушылықтар болып, мысалы абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соқтырған денсаулыққа қасақаналықпен ауыр зиян келтіру (ҚР ҚК 106-б. 3-бөл.); абайсызда донорлардың қайтыс болуына немесе өзге ауыр зардаптарға әкеп соққан, ауыстырып салу не өзгедей пайдалану үшін адамның органдарын немес тінін алуға мәжбүр ету (ҚР ҚК 116-б. 3-бөл.); абайсызда жәбірленушінің өлуіне әкеп соқтырған золау (ҚР ҚК 120-б. 3-бөл.); абайсызда жәбірленушінің өлуіне немесе өзге ауыр зардапқа әкеп соқтырған адам ұрлау (ҚР ҚК 125-б. 3-бөл.) және басқалар танылады.

Осы сияқты барлық жағдайларда адамның қасақана әрекеті адамның ойлағанынан басқа ауырырақ зардаптарға әкеп соқтыратын жәйттер жиі болып тұрады. Демек, кінәнің «екі» (күрделі) нысаны заң шығарушымен адамның әрекетке ғана емес оның зардаптарына соның ішінде егер ондайлар болатын болса, жақын, тікелей, сондай-ақ болар-болмас зардаптарына психикалық қатынасын қатынасын толығырақ анықтау үшін қылмыстың жекелеген құрамдарын құруды қарастырған кезде пайдаланылады.

Кінәнің қосарланған түрімен жасалған қылмыстың мысалына мына бір қылмыстық іс материалдарын алып көрейік. Мәселен, А. бірге арақ ішіп отырып, жанжалдың салдарынан бөтелкелесі Н.-ның денсаулығын ауыр зиян келтіру мақсатында оның қарнына асхана пышағын сұғып алады, нәтижесінде ол пышақ жарақатымен облыстық клиникалық ауруханаға түседі. Сот-дәрігерлік сараптама актісі бойынша Н.-ның өлімі кеуде тұсы мен қарнындағы сұғылған-кесілген жарақат салдарынан ішек диафрагмасына зақым келуі нәтижесінде болған. Бұл жарақат ауруханаға түскенге дейін болған және өмірге

қауіптілік белгісі бойынша денсаулыққа ауыр зиян келтіруге жатады. Кінәлінің әрекеті ҚР ҚК 106-бабының 3-бөлігі бойынша сараланды. [14]

Бұл жағдайда іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігін елеулі түрде көтеретін саралаушы белгі ретіндегі болар-болмас зардаптарға қатысты ниет жоқ деп айтуға болады. Жалпы мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтар қасақаналық санатқа жатады.

Кінәнің екі нысаны институтынын қолдану жасалған әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының бар немесе жоқ екенін анықтау мен қылмыстық құқық бұзушылықтарды жіктеу, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтарды бір-бірінен ажырата білу үшін аса маңызы бар.

Курсанттарға арналған тест сұрақтары:

1. Қандай қылмыс объектісі ҚК Ерекше бөлімін құрастыру негізіне қойылған:

- А) жалпы объект;
- В) топтық объект;
- С) түрлік объекті;
- Д) негізгі тікелей объект;
- Е) қосымша тікелей объект.

2. Формальді қылмыс құрамдарында объективті жақтың қай белгісі міндетті болып танылады:

- А) қоғамға қауіпті әрекет;
- В) қоғамға қауіпті зардап;
- С) әрекет пен зардап арасындағы себептік байланыс;
- Д) қоғамға қауіпті әрекетті жасау уақыты;
- Е) қылмыс жасау орны.

3. Материалды қылмыс құрамдарында объективті жақтың қай белгісі міндетті болып танылмайды:

- А) қоғамға қауіпті әрекет;
- В) қоғамға қауіпті зардап;
- С) әрекет пен зардап арасындағы себептік байланыс;
- Д) қоғамға қауіпті әрекетті жасау уақыты;
- Е) барлық көрсетілген белгілер.

4. Қылмыс субъектісінің көрсетілген белгілерінің қайсысы субъектінің арнаулы белгілеріне жатады:

- А) қылмыстық заңмен белгіленген жасқа жету;
- В) есі дұрыстық;
- С) жеке тұлға;
- Д) лауазымды тұлға;
- Е) есі дұрыс еместік.

5. Адамның есі дұрыс еместігі екі белгімен (критерийлерімен) сипатталады. Көрсетілген белгілердің қайсы есі дұрыс еместіктің критеріі болып танылмайды:

- А) заңдық;
- В) медициналық;
- С) физиологиялық;
- Д) психологиялық;
- Е) қылмыстық құқықтық.

6. Қылмыстың субъективті жағының міндетті белгісі болып танылады:

- А) кінә;
- В) себеп (ниет);
- С) мақсат;
- Д) эмоционалдық күйі;
- Е) пиғыл.

7. Кінәнің нысанын көрсетіңіз:

- A) тікелей қасақаналық;
- B) абайсыздық;
- C) жанама қасақаналық;
- D) балама қасақаналық;
- E) аффектелген қасақаналық.

8. Адам өз іс әрекетінің қоғамға қауіпті екендігін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптарының болуы нақты мүмкін екендігін алдын ала білсе осы зардаптың болуын тілемесе де бірақ олардың келуіне саналы түрде жол береді:

- A) тікелей қасақаналық;
- B) жанама қасақаналық;
- C) немқұрайдылық;
- D) менмендік;
- E) анықталмаған қасақаналық.

9. Адам қажетті ұқыптылық пен сақтық болғанда ол зардаптарды болжап білуге тиіс және болжап біле алатын бола тұра өз әрекетін қоғамдық қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмесе:

- A) тікелей қасақаналық;
- B) жанама қасақаналық;
- C) менмендік;
- D) немқұрайдылық;
- E) аффектіленген қасақаналық.

10. Кінәлінің заңға қайшы (заңға сыйымды емес) іс-әрекеттерімен туындаған қатты жан күйзелісінде пайда болады:

- A) алдын ала ойластырылған қасақаналық;
- B) табан астында пайда болған қасақаналық;
- C) аффектіленген қасақаналық;
- D) балама қасақаналық;
- E) нақтыланған қасақаналық.

11. Адамның, жасалған әрекеті одан туындайтын зардаптарының қылмыстық-күқықтық салдары туралы қате болжауы:

- A) заңдық қате;
- B) шын мәніндегі (іс жүзіндегі) қате;
- C) жарамсыз қылмыс;
- D) объектідегі қате;
- E) салдарындағы қате.

12. Адамның жасалған әрекеттің шын мәніндегі мән-жайына қатысты қате болжауы:

- A) заңдық қате;
- B) шын мәніндегі қате;
- C) құқыққа қарсылығындағы қате,
- D) жалған қылмыс;
- E) жазаланушылығындағы қате.

13. Қылмыскердің, онымен жасалған қылмысына психикалық қатынасын сипаттайтын белгілер:

- A) субъектінің жасы, есі дұрыстығы;

- В) кінә, себеп, мақсат;
- С) қылмыс заты;
- Д) қылмыс объектісі;
- Е) қоғамға қауіпті әрекет, қоғамға қауіпті зардаптар, себепті байланыс.

14. Тікелей қасақаналықтың еріктілік кезеңі немен сипатталады:

- А) қоғамдық қауіпті зардаптардың келуін тілеумен;
- В) қоғамдық қауіпті зардаптарға немқұрайдылықпен қарауынан;
- С) қоғамдық қауіпті зардаптардың келуіне саналы түрде жол берумен;
- Д) қоғамға қауіпті зардаптарды жеңілтектікпен болғызбаймын деп есептеумен;
- Е) қоғамдық қауіпті зардаптардың келуін алдын ала болжауға міндет пен мүмкіндіктің бар болуымен.

15. Менмендіктің еріктілік кезеңі немен сипатталады:

- А) қоғамдық қауіпті зардаптардың келуін тілеумен;
- В) қоғамдық қауіпті зардаптарға немқұрайдылықпен қарауынан;
- С) қоғамдық қауіпті зардаптардың келуіне саналы түрде жол берумен;
- Д) қоғамға қауіпті зардаптарды жеңілтектікпен болғызбаймын деп сенуі;
- Е) қоғамдық қауіпті зардаптардың келуін алдын ала болжауға міндет пен мүмкіндіктің бар болуымен.

16. Немқұрайдылықтың еріктілік кезеңі немен сипатталады:

- А) қоғамдық қауіпті зардаптардың келуін тілеумен;
- В) қоғамдық қауіпті зардаптарға немқұрайдылықпен қарауынан;
- С) қоғамдық қауіпті зардаптардың келуіне саналы түрде жол берумен;
- Д) қоғамға қауіпті зардаптарды жеңілтектікпен болғызбаймын деп сенуі;
- Е) қоғамдық қауіпті зардаптардың келуін алдын ала болжауға міндетті болып мүмкіндіктің бар болуымен.

17. Қандай қылмыс күрделі біртектес қылмыстарға жатпайды:

- А) балама;
- В) бірнеше ретті;
- С) жалғаспалы;
- Д) созылмалы;
- Е) күрделі.

18. Ортақ мақсатқа бағытталған және өз жиынтығында бір қылмысты күрайтын бірқатар реттермен жасалынатын үқсас қылмыстық іс-әрекеттерден қалыптасатын қылмыс:

- А) құрамдас қылмыс;
- В) жалғаспалы қылмыс;
- С) созылмалы қылмыс;
- Д) балама іс-әрекетті қылмыс;
- Е) күрделі қылмыс.

19. Заңда белгіленген жазамен қорқыту арқылы кінәліге жүктелген міндеттерді әрі қарай ұзақ орындамаумен ұштасқан іс-әрекет немесе әрекетсіздік:

- А) құрамдас қылмыс;
- В) жалғаспалы қылмыс;
- С) созылмалы қылмыс;

- Д) балама іс-әрекетті қылмыс;
- Е) күрделі қылмыс.

20. Қылмыс құрамының элементтерінің қатарына жатпайды:

- қылмыс құрамының объективтік жағы
- қылмыс құрамының субъективтік жағы
- қылмыс субъектісі
- қылмыс заты
- қылмыс объектісі

21. Құрылымдық (конструкциялық) ерекшеліктеріне қарай қылмыс құрамының қандай түрлерін бөліп көрсетуге болады?

- негізгі, жеңілдетілген және ауырлатылған қылмыс құрамы
- қарапайым, күрделі және балама қылмыс құрамдары
- материалдық, формальдық және келте қылмыс құрамдары
- қасақана және абайсыз қылмыс құрамдары
- онша ауыр емес, ауырлығы орташа, ауыр, аса ауыр қылмыс құрамдары

22. Қылмыстық заңда көзделген қауіпті зардаптар, аяқталған қылмыстың қажетті белгісі болып табылатын қылмыс құрамдары қалай аталады?

- күрделі қылмыс құрамы
- формальдық қылмыс құрамы
- материалдық қылмыс құрамы
- жеңілдетілген қылмыс құрамы
- балама қылмыс құрамы

23. Аяқталу сәті қылмыстық әрекеттің алғашқы сатыларына көшірілген қылмыс құрамдары қалай аталады?

- формальдық қылмыс құрамы
- қарапайым қылмыс құрамы
- келте қылмыс құрамы
- материалдық қылмыс құрамы
- жеңілдетілген қылмыс құрамы

24. Қазақстан Республикасы ҚК-нің Ерекше бөлімін құрастыру негізі болып қылмыс объектісінің қай түрі алынған?

- жалпы объект
- топтық объект
- түрлік объект
- негізгі тікелей объект
- қосымша тікелей объект

25. Қылмыс жасау барысында кінәлі тарапынан белгілі бір ықпалға ұшырайтын материалдық дүниенің заттандырылған элементі дегеніміз:

- ҚЫЛМЫС заты
- ҚЫЛМЫС объектісі
- ҚЫЛМЫС субъектісі
- ҚЫЛМЫС қаруы
- ҚЫЛМЫС жасау тәсілі

26.Қылмыскер өз пиғылын жүзеге асыру барысында қолданатын әдіс, тәсіл, қимылдардың жиынтығы қалай аталады?

- қылмыс жасау құралы
- қылмыс жасау жағдайы
- қылмыс жасау шарттары
- қылмыс жасау тәсілі
- қылмыс жасау уақыты

27.Қылмыстық заңда бекітілген қылмыстық қол сұғушылықтың сыртқы көрінісін сипаттайтын белгілердің жиынтығы дегеніміз -

- қоғамдық қауіпті іс-әрекет
- қоғамдық қауіпті әрекетсіздік
- қоғамдық қауіпті әрекет
- қылмыс құрамының объективтік жағы
- қылмыс объектісі

28.Қару қолдану арқылы жасалған қылмыс құрамындағы атыс қаруы не боп табылады?

- қылмыс жасау құралы
- қылмыстың заты
- қылмыс жасау тәсілі
- қылмыс жасау қаруы
- қылмыс объектісі

29.Қылмыс құрамының субъективтік жағының міндетті белгісі:

- кінә
- ниет
- мақсат
- эмоционалдық жағдай
- аффектілі жағдай

30.Қолданыстағы қылмыстық заңнамадағы кінәнің қандай нысандары келтірілген?

- қасақаналық, абайсыздық, қос кінә
- қасақаналық, абайсыздық
- тура қасақаналық, жанама қасақаналық, қылмысты менмендік, қылмысты немқұрайдылық
- тура қасақаналық, эвентуалдық қасақаналық, қылмысты менмендік, қылмысты немқұрайдылық

- тура қасақаналық, жанама қасақаналық, алдын ала ойланған қасақаналық, аяқ астынан пайда болған қасақаналық, нақтыланған қасақаналық, нақтыланбаған қасақаналық

31.Кінәнің қай нысанының еріктілік жағының мазмұнын қоғамдық қауіпті зардаптардың пайда болуын тілеу құрайды?

- тікелей қасақаналық
- жанама қасақаналық
- эвентуалдық қасақаналық
- қылмыстық менмендік
- қылмыстық немқұрайдылық

32.Адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуы мүмкін екенін біледі, осы зардаптардың болуын тілемесе де оған саналы түрде жол береді:

- тікелей қасақаналық
- жанама қасақаналық
- қылмысты немқұрайдылық
- қылмысты менмендік
- эвентуалдық қасақаналық

33.Адам қажетті ұқыптылық пен сақтық болғанда зардаптарды болжап білуге тиіс және болжап біле алатын бола тұра өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамды қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмесе:

- тікелей қасақаналық
- жанама қасақаналық
- қылмыстық менмендік
- қылмыстық немқұрайдылық
- аффектілі қасақаналық

34.Кінәнің қай нысанының еріктілік жағының мазмұнын қоғамдық қауіпті зардаптарды болғызбаймын деген негізсіз жеңілтектік құрайды?

- тікелей қасақаналық
- жанама қасақаналық
- қылмыстық менмендік
- қылмыстық немқұрайдылық
- алдын ала пайда болған қасақаналық

35.Фактіден қателесу қандай жағдайларда қылмыстық жауаптылыққа әсер етеді?

- қылмыстық жауаптылыққа мүлде әсер етпейді
- заңда жаңылысумен салыстырғанда, фактіде жаңылысу қылмыстық жауаптылыққа

- әрқашан әсер етеді
- қылмыс құрамының белгісі болып табылатын фактіге қатысты қателесу ғана қылмыстық жауаптылыққа әсер етеді
- жазаның түрі мен мөлшеріне ғана әсер етеді

36.Қылмыстық менмендіктің еріктілік жағы қалай сипатталады?

- қоғамдық қауіпті зардаптардың болуын тілеу
- қоғамдық қауіпті зардаптарға немқұрайдылықпен қарау
- қоғамдық қауіпті зардаптарға саналы түрде жол беру
- қоғамдық қауіпті зардаптарды болғызбау мүмкіндігіне жеңілтектікпен сену
- қоғамдық қауіпті зардаптарды болжап білу міндеті мен мүмкіндігінің болуы

37.Кінәнің екі нысанымен жасалған қылмыс тұтастай қандай қылмыс деп танылады?

- қасақана
- абайсыз
- қасақана-абайсыз
- істің нақты мән-жайларына қарай не қасақана, не абайсыз қылмыс деп танылады
- кінәнің екі нысанымен жасалған қылмыстарда кінәнің әр нысанын жеке-жеке анықтаудың қажеті жоқ

38. Қылмыс жасаған уақытта қанша жасқа толған адам қылмыстық жауаптылыққа тартылады?

- 18 жасқа
- 15 жасқа
- 16 жасқа
- 13 жасқа,
- 21 жасқа

39.Психикасы бұзылудың қай түрі есі дұрыс еместіктің медициналық жігінің (критерийінің) сипаттамасына жатпайды?

- физиологиялық аффект жағдайы
- созылмалы психикалық ауру
- психиканың уақытша бұзылуы
- кемақылдық
- психиканың өзге дертке ұшырауы

40.Қылмысты мас күйінде жасаудың құқықтық салдары:

- қылмыстық жауаптылықтан босатылмайды
- жазаны жеңілдетіледі
- қылмыстық жауаптылықтан босатылады
- медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдануға негіз болады
- саралаушы белгі болып табылады

41.Төмендегі шарттардың қайсысы шектеулі есі дұрыстық үшін міндетті емес?

- психикалық дамуының артта қалуы
- мас күйі
- онша ауыр емес қылмыс жасау
- ауырлығы орташа қылмыс жасау
- кәмелетке жасы толмауы

42.Есі дұрыс еместіктің интеллектуалдық жағын не құрайды?

- өз әрекетінің іс жүзіндегі сипатын ұғына алмау
- өз әрекетіне ие бола алмау
- өз әрекетінің іс жүзіндегі сипаты мен қоғамдық қауіптілігін ұғына алмау
- өз әрекетінің іс жүзіндегі сипаты мен қоғамдық қауіптілігін толық көлемде ұғына алмау
- өз әрекетінің қоғамдық қауіптілігін ұғына алмау

43.Қасақана қылмыс кезеңінің келтірілген түрлерінің қайсысы қылмысты жасау сатысына жатпайды

- қылмыстық пиғылдың белгілі болуы
- қылмысқа дайындалу
- аяқталған оқталу
- аяқталмаған оқталу
- аяқталған қылмыс

44.Қылмыс құралдарын немесе қаруларын іздестіру, әзірлеу немесе бейімдеп жасау қасақана қылмыс жасаудың қай сатысын құрайды?

- қылмыстық пиғылдың белгілі болуы
- қылмысқа дайындалу
- аяқталмаған оқталу
- аяқталған оқталу
- аяқталған қылмыс

45.Қылмыс жасау үшін қажетті жағдайларды жасау қасақана қылмыс жасаудың қай сатысын құрайды?

- қылмыстық пиғылдың белгілі болуы
- қылмысқа дайындалу
- аяқталмаған оқталу
- аяқталған оқталу
- аяқталған қылмыс

46.Қасақана қылмыс жасауға тікелей бағытталған іс-әрекет (әрекетсіздік) жасауда, егер қылмыс адамға байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмесе, қасақана қылмыс жасаудың қай сатысын құрайды?

- қылмыстық пиғылдың белгілі болуы
- қылмысты пиғылды біліп қою
- қылмысқа дайындалу
- қылмысқа оқталу
- аяқталған қылмыс

47.Адам жасаған әрекетте нақты қылмыс құрамының барлық белгілерінің бар болуы, қасақана қылмыс жасаудың қай сатысын құрайды?

- қылмысты пиғылдың қалыптасуы
- қылмысты пиғылды біліп қою
- қылмысқа дайындалу
- қылмысқа оқталу
- аяқталған қылмыс

48.Қасақана қылмыс жасауға тікелей бағытталған іс-әрекет (әрекетсіздік) жасауда, егер қылмыс адамға байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмесе, қасақана қылмыс жасаудың қай сатысын құрайды?

- қылмыстық пиғылдың белгілі болуы
- қылмысты пиғылды біліп қою
- қылмысқа дайындалу
- қылмысқа оқталу
- аяқталған қылмыс

49.Адам жасаған әрекетте нақты қылмыс құрамының барлық белгілерінің бар болуы, қасақана қылмыс жасаудың қай сатысын құрайды?

- қылмысты пиғылдың қалыптасуы
- қылмысты пиғылды біліп қою
- қылмысқа дайындалу
- қылмысқа оқталу
- аяқталған қылмыс

50.Қандай қылмысқа дайындалғаны үшін қылмыстық жауаптылық көзделген?

- онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар
- ауырлығы орташа және ауыр қылмыстар
- ауыр және аса ауыр қылмыстар
- онша ауыр емес, ауырлығы орташа және ауыр қылмыстар
- ауырлығы орташа, ауыр және аса ауыр қылмыстар

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Курс Советского уголовного права. Т.1-Л: Изд Ленинградского ун-та, 1968. Курс Советского уголовного права Т.2-М: Изд-во “Наука”. 1970, С.89.
2. Е.О.Алауханов, С.С.Үмбеталиев, С.М.Рахметов аталған еңбекте 15-16 беттер
3. Уголовное право РК. Общая часть. 2-е изд. Испр. и доп. – Алматы: Жеті жарғы, 2003. 65-бет.
4. Уголовное право РК. Общая часть. Курс лекций. / Под ред. И. Ш. Борчашвили. – Караганда, КарЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2002. 86-бет.
5. Гаухман Л.Д. Аталған еңбекте, 85 бет.
6. Қар.: Борчашвили И.Ш.; Пенчуков В.А. Научные основы квалификации преступлений. Лекция. – Қарағанды, 1995. 18-19-беттер.
7. Советское уголовное право. Общая часть. – М., 1988, 87-бет.
8. Орлов В.С. Субъект преступления. М., 1956. С.138.
9. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. Алма-Ата, 1977. С.46.
10. Лейкина Н.С., Грабовская Н.П. Курс Советского уголовного права. Ч. Об-щая, Т-1. Л., 1968. С.389.
11. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан. (Общая часть). 2-ое изд. Дополненное. – Алматы, 1998. 84-бет.
12. Қар. Уголовное право Казахстана. Общая часть. Учебник / под ред И. И. Рогова, С.М. Рахметова. – Алматы, 1998. 70-бет.
13. Қар.: Уголовная право Казахстана. Общая часть. – Алматы, 1998. 71-бет.
14. Архив Казыбекбийского районного суда г. Караганды за 2004 г.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР:

Нормативтік құқықтық актілер.

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз. Алматы, «ЮРИСТ» баспасы (кейінгі өзгерулерімен).
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілде. Алматы, «Норма» баспасы.
3. Қазақстан Республикасы халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы кодексі 18.09.2009 ж. // Егемен Қазақстан, 2012. 29 қыркүйек.
4. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Жарлығы. Егемен Қазақстан, 2009, 28 тамыз. № 281-283.
5. 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауы.
6. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». Егемен Қазақстан. 2017 жылғы 1 ақпан.

7. Қазақстан Республикасы ЖС «Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет және жиынтығын саралау туралы» нормативтік қаулысы, 25.12.2006 ж. ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 5.

8. Қазақстан Республикасы ЖС «Соттардың қылмыстық құқық бұзушылықтардың қайталануын саралау туралы» нормативтік қаулысы, 25.12.2007. ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 12.

9. Қазақстан Республикасы ЖС «Адам өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» нормативтік қаулысы, 11.05.2007. (кейінгі өзг. мен толықтыр.). ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 5.

10. ҚР Жоғары Сотының «Зорлау және өзгеде нәсіпқұмарлық сипаттағы күш қолдану әрекеттермен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысы, 11 мамыр 2007. (кейінгі өзг. мен толықтыр.). ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 5.

11. ҚР ЖС «Бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» нормативтік қаулысы, 11 шілде 2003 (19.12.2003. және 11.05.2007, 21.04.2011 ж. өзгертулермен толықт.) ҚР ЖС Бюллетені, 2003ж. № 7.

12. ҚР ЖС «Қорқытып алушылық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» нормативтік қаулысы, 23 маусым 2006. (21.04.2011 ж. өзгертулермен толықт.) ҚР ЖС Бюллетені, 2006 ж. № 6.

13. ҚР ЖС «Есірткі заттарды немесе жүйкеге әсер ететін заттарды заңсыз дайындау қылмыстық құқық бұзушылықтары бойынша заңдылықты қолдану туралы» Нормативтік қаулысы, 14.05.1998ж. (30.04.99ж., 22.12.2000ж., 11.07.2003ж. өзг.) ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 5.

14. ҚР Жоғарғы сотының Пленумының нормативтік қаулылары Жинағы. (1992 - 2014). - Алматы, 2014.

15. Сот-медициналық сараптаманы ұйымдастыру және жүргізу тәртібі туралы нұсқаулық. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2010 жылғы 20 мамырдағы N 368 Бұйрығы. ҚР ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.

Негізгі әдебиеттер.

1. Абдиров Н.М. Концептуальные проблемы борьбы с наркотизмом в РК. (криминологическое и уголовно-правовое исследование). Алматы. 1999.

2. Абдиров Н.М., Мами Н.А., Сарсеков Б.С. Уголовно-правовые меры борьбы с преступлениями, связанными с наркотиками. Алматы. 1998.

3. Абдиров Н.М. О наркоситуации в стране и государственной политике и стратегии преодоления наркотизма в РК. // Сб.науч.трудов. Карағанда. 1997.

4. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық - Өнд. Толық., 4 бас. – Алматы: Жеті Жарғы. 2007 ж.

5. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлімі. Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы. 1998.

6. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. Оқулық. Өңделген, толықтырылған 3 басылым, Алматы, Жеті жарғы, 2007.

7. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. Оқулық. Өңделген, толықтырылған 3 басылым, Алматы, Жеті жарғы, 2007.

8. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктері. Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 768 бет.
9. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Ерекше бөлім. Дәрістер баяны. Профессорлар И.Ш.Борчашвили және Р.Б.Құлжақаевалардың жалпы редакциялауымен. Алматы, «Норма», 2007.
10. Апенев С.М. Қылмысты квалификациялаудың ғылыми негіздері. – Алматы. 2006.
11. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім: Дәрістер баяны /И.Ш. Борчашвильдің жалпы редакциясымен. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2006 г.
12. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Ерекше бөлім: Оқулық құрал. / И.Ш. Борчашвили және М.М. Оразалиев редакциясы бойынша. – Қарағанды: ҚР ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды заң институты. 2003.
13. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсінік. (Жауапты редактор С.М. Рахметов, Т.Ә. Бапанов. – Алматы: Норма-К., 2004.
14. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсінік. Алматы, Норма-К, 2000.
15. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Ерекше бөлім: Дәрістер баяны / И.Ш. Борчашвильдің және Р.Б. Құлжақаеваның жалпы редакциялауымен. Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2007.
16. Борчашвили И.Ш., Рахимжанова Г.К., Курманбаев Б.М. Альбом схем по Общей части уголовного права (учебно-методическое пособие). – Караганда, 2000.
17. Борчашвили И.Ш. Коментарий к уголовному кодексу Республики Казахстан Общая часть (том 1) / Под общ. ред. Генерального Прокурора Республики Казахстан, Государственный советника юстиции 1 класса Даулбаева А.К. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
18. Борчашвили И.Ш. Коментарий к уголовному кодексу Республики Казахстан Особенная часть (том 1) / Под общ. ред. Генерального Прокурора Республики Казахстан, Государственный советника юстиции 1 класса Даулбаева А.К. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
19. Джекебаев У.С. Основные принципы уголовного права РК. – Алматы. «Жеті жарғы», 2001.
20. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). Изд. 2-е. доп. - Алматы, 1998.
21. Құлжақаева Р.Б., Құрманбаев Б.М. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің Жалпы бөлімі бойынша оқулық құрал. - Қарағанды, 2004.
22. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 20 жыл: жетістіктері мен даму келешегі: Халықырылық ғылыми-тәжіриб. конф. // 20 лет Независимости Республики Казахстан: достижения и перспективы развития: Материалы международной науч.-практич. конф. / Отв. Ред.: канд. юрид. наук., Д.Т. Кенжетаев, Заслуженный деятель Казахстана, д-р юрид. Наук., проф. И.Ш. Борчашвили: в 2-х т. – Караганда: Карагандинская академия МВД РК им. Баримбека Бейсенова, 2011. Т. 1. – 554 б., Т. 2. – б. 387.

23. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан хылықына Жолдауының негізгі ережелерінің аясында заң ғылымының даму келешегі: Жоғарғы оқу орындары арасындағы ғылыми-тәжірб. конф. мат-ры //Перспективы развития юридической науки в свете основных положений Послания Президента РК Назарбаева Н.А. народу Казахстана: Мат-лы межвузовской науч.-практ. конф. / отв. ред. канд. юрид. наук Кенжетаев Д.Т., д-р юрид. наук, доцент Токубаев З.С. – Караганды: Карагандинская академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова, 2012 ж. – 174 б.

24. Комментарий к Уголовному кодексу РК //Отв. ред.: д.ю.н., профессор Борчашвили И.Ш. - Алматы, "Жеті жарғы", 2015.

Қосымша әдебиеттер:

1. Наумов А.В. Қылмыстық куқығы. Жалпы бөлімі: Лекциялар курсы. – Астана: Фолиант, 2001.

2. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996.

3. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. -М.,1984г.

4. Наумов А.В., Новиченко А.С. Законы логики при квалификации преступлений. - М., 1978 г.

5. Наумов А.В. Реализация уголовного права в деятельности следователя. - Волгоград, 1983 г.

6. Поленов Г.Ф. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Уч. пос. - Алматы: «Әділет Пресс», 1997.

7. Поленов Г.Ф. Общая часть уголовного права. (Альбом схем. Учебное пособие). - Алматы, 1998.

Авторлар туралы мәлімет:

1. Қазақстан Республикасының ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясының Қылмыстық құқық және криминология кафедрасының профессоры з.ғ.к., полиция полковнигі **Г.Ж. Мұхамадиева.**

2. Қазақстан Республикасының ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясының Қылмыстық құқық және криминология кафедрасының доценті з.ғ.м., полиция подполковнигі **Ө.А. Тұрғанов**

Тақырып: Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы – қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау үшін заңдық модель ретінде.

ЖОСПАР

1. Кіріспе.....	3
2. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы – қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау үшін заңдық нұсқа.....	4
3. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды қол сұғушылық объектісі бойынша саралау.....	15
4. Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының қосымша белгілерінің қоғамға қауіпті әрекетті саралаудағы ықпалы.....	22
5. Арнайы субъекті жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау мәселелері. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау барысында кінә нысанын анықтаудың мәселелері.....	27
6. Қорытынды.....	35
7. Тақырып бойынша сынақ тапсыруға арналған тест тапсырмалары.....	42
8. Тақырып бойынша пайдаланылған (ұсынылатын) әдебиеттер тізбегі	51
9. Авторлар туралы мәлімет	55

-
- ¹ Курс Советского уголовного права. Т.1-Л: Изд Ленинградского ун-та, 1968.
Курс Советского уголовного права Т.2-М: Изд-во “Наука”. 1970, С.89.
- ² Е.О.Алауханов, С.С.Үмбеталиев, С.М.Рахметов аталған еңбекте 15-16 беттер
- ³ Уголовное право РК. Общая часть. 2-е изд. Испр. и доп. – Алматы: Жеті жарғы, 2003. 65-бет.
- ⁴ Уголовное право РК. Общая часть. Курс лекций. / Под ред. И. Ш. Борчашвили. – Караганда, КарЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2002. 86-бет.
- ⁵ Гаухман Л.Д. Аталған еңбекте, 85 бет.
- ⁶ Қар.: Борчашвили И.Ш.; Пенчуков В.А. Научные основы квалификации преступлений. Лекция. – Қарағанды, 1995. 18-19-беттер.
- ⁷ Советское уголовное право. Общая часть. – М., 1988, 87-бет.
- ⁸ Орлов В.С. Субъект преступления. М., 1956. С.138.
- ⁹ Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. Алма-Ата, 1977. С.46.
- ¹⁰ Лейкина Н.С., Грабовская Н.П. Курс Советского уголовного права. Ч. Об-щая, Т-1. Л., 1968. С.389.
- ¹¹ Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан. (Общая часть). 2-ое изд. Дополненное. – Алматы, 1998. 84-бет.
- ¹² Қар. Уголовное право Казахстана. Общая часть. Учебник / под ред И. И. Рогова, С.М. Рахметова. – Алматы, 1998. 70-бет.
- ¹³ Қар.: Уголовная право Казахстана. Общая часть. – Алматы, 1998. 71-бет.
- ¹⁴ Архив Казыбекбийского районного суда г. Караганды за 2004 г.